

Néhány, a történész Szekfű megítélését befolyásoló történettudományi téma napirenden maradása

(„Nemzeti-függetlenségi küzdelmek” („szabadságharcok”) avagy „rendi–nemesi felkelések” a 17. században? Országegyesítő kísérletek?) A kérdés megválaszolásának tétje nem csekély, ugyanis történelemszemléletünk egyik fontos elemét, alkotó részét érinti. S nagy, feszült érzelmi erőt is mozgósíthat: a „harcos”, kurucos függetlenségi gondolatot (Szekfű szerint – többek között – egy „kismagyar” utat és állapotot), vagy inkább az *elképzelten* helyesebb, a jobb, a védettség illúzióját (esetleg tényleges létét) biztosító birodalmi betagozódás érzetét (ez az egyik „nagy magyar út” képlet), legalábbis a lehetőleg folytonos *kiegyezéssel* állapot politikai és gazdasági hasznosságának elismerését. Szekfű árnyalt válaszait erre a rendkívül érzékeny kérdéskörre korábban¹ (könyvünk második fejezetében) láthattuk. Láttuk, ahogyan a Bocskai-felkelést *jogos védelmi harc*nak mutatja be, amely egyaránt folyt a nemesi rend és az alacsonyabb néposztályok *vagyon- és életbiztonságáért*. Bocskai rájött a két nagyhatalmi birodalom közötti egyensúlyozás taktikai hasznosságára is. Bethlen Gábor egész működését szigorúbban ítéli meg Szekfű, konklúziója az, hogy Bethlen a maga hatalmas tehetségét és erejét nem a „nagy magyar” eszmény megvalósulásának irányában kamatoztatta.²

Most röviden pillantsunk rá az 1945 (vagy még inkább az 1948) utáni magyar politikai (és hosszú ideig csak másodsorban történeti) gondolkodás néhány emlékezetesen fontos, ezzel kapcsolatos megállapításaira: vajon a *központi gondolkodás*, illetve a szaktörténetírás hogyan vélekedett erről, életszerűnek tekintette-e a szekfűi nézőpontot, avagy éppen ellenkezőleg?

A politikai főirányt ebben a szakkérdésben is (nem függetlenül Révai József és Mód Aladár korábbi dolgozataitól) Rákosi Mátyás jelölte ki. A következőképpen. „Mindannyian tudjuk az utolsó 400 esztendő történetéből, hogy milyen hősiességgel harcoltak a német elnyomók és rablóik ellen Bocskay hajdúi, Bethlen Gábor katonái, Thököly és Rákóczi kurucok, Kossuth honvédek.”³ Rákosi itt éppen Mód Aladárnak az először 1943-ban (majd utána még számos alkalommal) megjelent *400 év küzdelem az önálló Magyarországgért* című könyvére utal, melyet szerzője eredetileg a német fasizmus és „magyar cinkosai” elleni kommunista küzdelem demonstrálásának szánt, s később is ekként tekintett művére. E könyve – teszi még hozzá Mód – „fontos szerepet töltött be a Habsburg-párti történelemhamisítók leleplezésében is”⁴ (Magyarán: Szekfű ellen is szólt, szól.) A történelmi képlet roppant egyszerű és az akkori mához szóló: a *nemzeti függetlenségi küzdelmek* a Habsburg elnyomás ellen folytak, vezetőik a protestáns nemesség köréből kerültek ki, tömegbázisukat pedig az antifeudális törekvéseket is képviselő, de a haza függetlensége érdekében együttműködő, a *nemzeti egységet megtestesítő* alsóbb osztályok alkották. A korszak valamennyi történelemkönyve ezt a leegyszerűsített képletet tartalmazta.⁵ Ez a szemlélet a korabeli irodalomtörténet-írást is áthatotta. Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának bevezetőjében például azt írja (azon túl, hogy – még mindig – Sztálin-idézettel nyitja a könyvet), hogy Zrínyi Miklós az erdélyi győztes szabadságharcos fejedelmek (Bocskai, Bethlen) egyenes örököse.⁶ Ez a protestáns szabadságharcos hagyomány a nem marxista történetírást is erősen megérintette. Többek között Szekfű egyik

kitűnő tanítványát, a protestáns Benda Kálmánt is, aki hosszú évtizedeken át foglalkozott a nagy témával. Az első *életrajza* Bocskairól 1942-ben jelent meg a „Magyar életrajzok” sorozatban: a sorozatszerkesztő Szekfű Gyula volt (aki nem hitt Benda koncepciójában, ám támogatta munkájában). Bendának ebben a nemzeti érzelmű életrajzában erőteljes a Habsburg-kritika.⁷ Az először 1952-ben napvilágot látott *Bocskai-szabadságharcról* írt kötetében a kor uralkodó eszméjének a lenyomata is megtalálható. Azt írja ugyanis, hogy ez volt „a németek elleni első nemzeti szabadságharc”; továbbá: „A Bocskai szabadságharc messze világító fáklyaként mutatta az utat a későbbi nemzedékek számára: az elkövetkező századok szabadságát és függetlenségét a nemzet csak úgy vívhatja ki, ha minden osztálya összefog a nagy cél érdekében [...]”.⁸

A hatvanas évek súlyos mozzanata a szóban forgó téma tekintetében a „Molnár Erik-vita” (és a körülötte kibontakozó – mesterségesen is szított – szakmai diskurzus) revíziót (vagy fél revíziót) jelentő évtizede (melynek lényege a „nacionalizmus” ürügyén a nemzeti érzés visszaszorítása), mely fordulatot Király István ideológiai ellenoffenzívája sem tudott semlegesíteni a hetvenes években. (Erről ld. készülő könyvünk tizenegyedik fejezetét.) Mindez – mint láttuk – a Szekfű-féle felfogásnak kedvezett.

A hatvanas évek elején a két elkészült magyar történeti szintézis óvatos, illetve helyelkőzzel „romantikus” megközelítést mutat az értékelések tekintetében. Az egyetemi tankönyv II. kötetében (Sinkovics István a szerző) a Bocskai-felkelés jellegéről az olvasható, hogy a szerencsi országgyűlés (1605) után „a hajdúk és a jobbágyok Habsburg-ellenes és feudalizmussellenes harca a nemeseket is magával ragadó, felszabadító küzdelemmé alakult”.⁹ Erdély „különválasztása történeti szükségszerűség volt egész Magyarország számára”.¹⁰ Ugyanitt az összefoglaló (már Wittman Tibor) azt írja, hogy Bethlen Gábor legnagyobb álma „az ország szabadságának mindkét ellenséggel szemben való megvédése” volt, „ami őt Zrínyi Miklóssal együtt a 17. századi függetlenségi politika legnagyobb alakjává teszi”.¹¹

A Molnár Erik szerkesztette „kétkötetes”-ben R. Várkonyi Ágnes írja a korszak-összefoglalót, már közelebb Molnár felfogásához, de mégis a *nemzeti* tényezők és szempontok figyelembe vételével. A témakör alcíme: „Harcok a rendi magyar állam megteremtésért”. Véggkövetkeztetésében nem emeli diadalra a Bocskai-felkelést, sőt inkább annak „elmentmondásos” céljait és „a felkelő osztályok érdekellentéteit” emeli ki. Bethlen Gáborról a következő részcímmel ír a szerző: „A magyar rendiség ellenállása a Habsburg és az erdélyi centralizációs törekvésekkel szemben”. Ennek lényege az, hogy az *európai minták* (modern fejedelmi abszolútizmus) alapján gondolkodó Bethlen virágzó Erdélye szembe ment az ottani rendi törekvésekkel.¹²

A Szekfű-féle felfogáshoz inkább közel álló nézetek a történészek körében a hatvanas évek végén jelentek meg, s a hetvenes évektől kezdődően éledtek fel. Makkai László már 1968-ban föl hívta a figyelmet egy *árnyaltabb Habsburg-kép* szükségességére (láthatóan Szekfű és Kosáry szellemében). Természetesen ez a birodalom a 18. században korántsem volt „ideális államalakulat” – mondja –, ám a *magyar rendiség* szerepét is újra kell gondolni. „A Habsburg-abszolútizmusnak már Szekfű által elismert s azóta – más éllel – sokat emlegetett tökéletlenségei nyilván összefüggésben állnak a magyar rendi ellenállással is”, mely ellenállás az általános magyar fejlődést is nehezítette.¹³

A fő hangsúlyt e kérdésben – mint oly sok más vitás szakmai kérdésben – ezúttal is Kosáry Domokos helyezi el a hetvenes évek elején. Nincs rá hivatkozás, de érvelésében Szekfű Gyula ítéletét eleveníti fel a *liberális történetírás*al szemben. Azzal a beidegződéssel julesül, „amely szerint Magyarország történetének 1526–1918 közti hosszú időszakát, így a XVI–XVII. századot is, fő pozitív meghatározóként a Habsburg-ellenes szabadságharcok sorozata jellemezte. [...] A történelem, lássuk be, nem ilyen egyszerű.

S e leszűkítésem az sem segít, ha a Habsburg-ellenes harcokban már nem az »alkotmányosság« védelmét, hanem a központosított, független, nemzeti abszolutista monarchia létrehozására irányuló törekvést próbálják felfedezni. Hiszen a feudális birtokos osztály elsősorban mégis a rendi »szabadságokhoz« ragaszkodott.¹⁴ Kosáry hangsúlyozza, hogy a történelmi *teljesség* szenved csorbát, ha a kornak csak az egyik – jóllehet fontos – összetevőjét emeljük ki, nagyítjuk fel. Később azt is nyomatékosítja, hogy a 17. századot mint a kompromisszumok és egyensúlyok *nélküli* magyar történelmi időszakot emlegetni nem más, mint az „utóbb romantikusá színezett nemesi rendi fikciók egyike”.¹⁵ Hiszen az Erdélyből kiinduló felkelések befejeződéseit folyamatos *kompromisszumkötések* jellemezték. Szakály Ferenc pedig szembeszáll azon állításokkal és feltételezésekkel, amelyek szerint a Habsburg-ellenes küzdelmek országegyesítő perspektívával is kecsegtettek. Csakis török segítséggel lett volna ennek realitása, állítja.¹⁶ Alapos tanulmányában Péter Katalin megerősíti, hogy sem Bocskai, sem Bethlen vezetésének idején a történelem tényleges menete nem vetette fel az országegyesítés kérdését.¹⁷

A történetírói szakmunkákban már egyre kevésbé esik szó „nemzeti” vagy „osztály” törekvésekről – a „Molnár Erik-vita” és a „Király István-vita” azt is megmutatta, hogy az ideologizált történetírás tudományosan és praktikusán nem vezet előbbre –; ellenben elmélyült kutatások értelmezték az erdélyi *rendi* berendezkedés hasznosságát.¹⁸ Makkai László ezzel összefüggésben fejti ki, hogy Bocskai szeme előtt nem a társadalom demokratizálása lebegett, hanem „egyszerűen a magyar rendiség társadalmi bázisának mérsékelt kiszélesítésére törekedett”, éppen ennek a rendiségnek és a rendi ellenállásnak a védelmében.¹⁹ Az ő végrendeletét követve Bethlen teljesítette ki a kisembert is védő, ezáltal az egész Erdélyt védő politikát.²⁰ Fontos megjegyezni, hogy a „tízketetes”-nek ebben a kötetében már nem „függetlenségi harcok”-ként tárgyalatik a téma, hanem „Habsburg-ellenes küzdelmek”, illetve „országegyesítő kísérletek” szerepelnek leíró-értékelő fogalmakként.

Markáns irányváltást hozott a magyar „hosszú 17. század” érzékeny témakörének megítélésében az 1990-ben megjelent „Magyarok Európában” könyvsorozat három kötete (Glatz Ferenc szerkesztésében).²¹ A szerzők: Engel Pál, Szakály Ferenc és Kosáry Domokos voltak.²² Radikálisan felléptek a függetlenségi sémák ellen, éppúgy, mint a nemzeti kommunista reflexek ellen, egyértelműen európai kitekintéssel: a *Nyugat-Európához való újrakapcsolódás* történelmi lehetőségei váltak a fő kérdéssé. Szakály a „függetlenségi mozgalmak” terminus technicus helyett eleve Habsburg-ellenes felkelésekről beszél, s bár nem kicsinyíti Erdély szerepét, rámutat arra, hogy „a királyi Magyarország politikusainak Zrínyi Miklóson kívül is komoly érdemei vannak a magyar érdekek átmentésében [...]”.²³ Egy másik írásában²⁴ – Kosáryval összhangban – azt mondja, hogy nincs szó arról, hogy 17. századi történelmünket „Bocskaitól II. Rákóczi Ferencig nemzeti szabadságharcok szüntelen sorozata” töltené ki: a szóban forgó „felkelések” ugyanis *különböző típusokba tartoznak*.

Történetírásunk legújabb kori „labanc” korszakának – s ezzel párhuzamosan a Szekfű-féle nagy ívű koncepció, illetve szemlélet megerősödésének – a virágkora Pálffy Géza fellépésével következett be a 2000-es évek második felétől. Egyik monográfiájának bevezető áttekintésében konkrétan is érinti Szekfű álláspontját, amely szerint – írja – „a Habsburgok magyarországi berendezkedését nem lehet sematikusán elítélni. [...] úgy vélte, a Habsburgok a Magyar Királyság törökellenes védelmében a magyar nagybirtokos arisztokratákkal együtt alapvető szerepet játszottak. Azaz a bécsi udvar szerinte nem gyarmatnak és nem is ütközőállamnak tekintette Magyarországot.”²⁵ Bocskai mozgalma – írja másutt Pálffy – nem szabadságharc volt. „A Habsburg-ellenes felkeléssé vált sokrétű mozgalom [...] soha nem lett sem »magyar nemzeti felkelés«, sem rendi keretek

között megvalósuló »nemzeti összefogás«. [...] Bocskai mozgalma magyar *rendi és országos polgárháborúvá* vált”.²⁶ Pálffy egyik téma-összefoglaló tanulmánya került be az Akadémiai Kiadó kézikönyvek sorozatának történelemkötetébe a következő gondolati lényeggel: a Bocskai-mozgalom igazi nyertesei a magyar rendek voltak, s Bethlen Gábor sem gondolkodott országegyesítésben, sem függetlenségben, sem magyar nemzeti királyságban. Az viszont tény, hogy Erdély a virágkorát élte.²⁷

Pálffy Géza később új értelmezést kínál: a 17. század mint a szakítások és kompromisszumok évszázada a Magyar Királyságban.²⁸ A fő problémát abban ragadja meg, hogy a teljes *magyar történelemnek* ezt a korszakát csaknem kizárólagosan a 16. században létrejött *Erdélyi Fejedelemség* szemszögéből vizsgálták a kutatók, amely fejedelemséget „a 19. századi nemzeti romantikus történetírás jegyében a magyar nemzeti függetlenség bástyájának és az önálló magyar államiság szimbólumának tekintették”.²⁹ Pálffy szerint a három részre szakadt ország egyszersmind *háromfajta történelem* is, mely történelmeket azonban egymással összefüggéseikben lehet megérteni. Különösen a királyi Magyarország és Erdély tekintetében. A Magyar Királyság története például a folytonos *szakítások és kiegyezések* története volt az említett időszakban. (Láthatólag itt is előtérbe került Kosáry felfogása.) Ezek a kompromisszumos rendszerek egyaránt érintették – összességében előnyösen – mind az Erdélyi Fejedelemséget, mind a Magyar Királyságot, mind a Habsburg udvart. A hosszú 17. században (beleértve a Rákóczi-szabadságharcot is) *öt* ilyen fontos *békekötés*, illetve *államközi megegyezés és kiegyezés* született. Ezek a kiegyezések mindig pozitív változások kiinduló pontjai lettek mindkét magyar államegységre nézve. Ilyen körülmények között tehát méltányos és hiteles képet a Habsburg-rendszer működéséről a szabadságharcos retorika helyett inkább a *kölcsönös előnyök* politikájának a vizsgálatával lehet megtalálni. A Magyar Királyságban például „kölcsönös engedmények és lemondások segítségével össze lehetett egyeztetni a Habsburg-udvarral kötött kompromisszumokat a magyar rendi állam legalapvetőbb érdekeivel”³⁰.

S ezzel a jelenkori aspektussal újra közel jutottunk Szekfű Gyula szemléletéhez.

(*A Rákóczi-szabadságharc és a magyar 18. század megítélése*) Láthattuk korábban (könyvünk második fejezetében) Szekfű Rákóczi-képét, pontosabban szólva Rákóczi-képeit, hiszen – ezt is érintettük – pályájának különböző pontjain (1913: *A száműzött Rákóczi*; 1918: *A magyar állam életrajza*, 1931: *Magyar történet*; 1939: *Rövid magyar történet*, 1940: akadémiai székfoglaló) tért vissza ehhez a nagy témához: mégpedig úgy, hogy többértelmű, több színű képet festett a fejedelemtől és *megosztó* jellegű politikájáról. A két szélső pólus: Rákóczi mint Széchenyi előfutára (Szent Istvánnal és Mária Teréziával együtt), másfelől olyan hős, aki az önálló erdélyi fejedelemség illúzióját kergette, s aki már nem osztozhatott – mivelhogy sem a monarchiának, sem a magyar nemzetnek nem volt rá szüksége – az általa vezetett felkelés, majd a nélküle lezajlott kiegyezés (szatmári béke) hosszabb távú pozitív hatásaiban.

A dogmatikus időkben – a fentebb idézett ekkor keletkezett munkák Rákóczi-értékeléseiben – egyértelműen a „kurucos” vonal erősödött fel szigorúan osztályharcos mezben: a nemzeti összefogás tette lehetővé a függetlenségi harc sikereit, melyeket azonban a nemesi osztály következetlensége, illetve nyílt árulások (Károlyi Sándor) megtorpedóztak. A tudományos értékelések a hatvanas években jelentek meg (nem nélkülözve a kurucos, nemzeti felfogást), Köpeczi Béla (akadémikus 1967-től [rendes tag 1976]), illetve R. Várkonyi Ágnes (akadémikus 2007[!]-től [r. tag 2013]) föllépésével, majd sokáig az ő szakmai véleményük számított mérvadónak. Ezek az ábrázolások mindazonáltal sokkal szélesebb összefüggésrendszert és komplexebb szemléletet jelenítettek meg.³¹ Például föl-

vetették a nemzetközi vonatkozásokat, Erdély önállóságának értelmezéseit, a szabadságharc tényleges eredményeit, a jobbagyszabadság szándékának körülményeit stb. Köpeczi itteni álláspontja szerint például az önálló Erdély-gondolat „a Bocskai-felfogás továbbélését jelentette: Erdély önállósága – Rákóczi véleménye szerint is – feltétlenül korlátozta volna a császári gyarmatosító törekvéseket Magyarországon”.³² R. Várkonyi – a Molnár Erik-féle „kétkötetesben” – a fejedelmi centralizáció kontra rendi konföderáció feszültséget tartja a szabadságharc majdani hanyatlása egyik fő okának. A szatmári béke az uralkodó osztályok érdekeit valóban szolgálta, ám az elnyomott osztályok sorsa még rosszabb lett.³³ Elítélőleg szól – Szekfűvel szöges ellentétben – Károlyi Sándor szerepéről, aki egyéni és rendi érdekeket képviselt, s „a szatmári megegyezésben a rendi, földesúri érdek teljesedett be. Eldőlt, hogy hosszú történelmi szakaszra a Habsburg-dinasztia örökös uralma alá kerül az ország”.³⁴ A szerző később arra mutatott rá, hogy az 1648-as vesztfáliai békébe annak idején belefoglalták az erdélyi fejedelemséget is; ennél fogva a szabadságharc ezt az alapelvet is érvényesíteni kívánta: a nagyhatalmak mellett a kis országok szuverenitását.³⁵

Kosáry Domokos (akadémikus 1982-től [r. tag 1985]) véleménye ebben a kérdésben természetesen más. Ő is reális és érdemleges szabadságharcnak tekinti Rákóczi mozgalmát, ám a hangsúlyt arra helyezi, hogy az ország egyre romló 17. századi pozícióit a szatmári béke kompromisszumával korrigálni lehetett: az ország romlása után elkövetkezett az erőgyűjtés, majd az emelkedés korszaka.³⁶

Köpeczi Béla külön könyvet szentelt a „bujdosó Rákóczi” témakörnek, amelyben hosszasan polemizál Szekfű felfogásával.³⁷ Mégpedig több megközelítésben. Elmarasztalja azért, mert történész létére politikailag is állást foglalt: még 1913-ban sem látta az Osztrák–Magyar Monarchiában kialakult végletes ellentmondásokat, s miközben a tudományos kritika jogát hirdetve maga is elkövette az aktualizálás vétségét: ha áttételesen is, de vállalta egy adott államberendezkedés ideológiai és történelmi legitimálását. A második fő probléma számára Szekfűnek az az „a priori megállapítása, amely az egész szemléletét befolyásolja, és pedig, hogy »minden száműzött élete a köznek hasztalan«.”³⁸ De – szerinte – Szekfű még ennél is tovább megy: elveti azt az eszmét, melyet Rákóczi idehaza és az emigrációban is képviselt: „Magyarország és Erdély függetlenségének ügyét”. Köpeczi további ellenvetései: Szekfű pszichológiailag leegyszerűsítő, ironikus szellemessége nem bizonyító erő, s nem a források teljességének a felhasználásával írta meg könyvét. Melynek szellemén a későbbiekben korrigált ugyan, de Rákóczi-képe alapvetően nem változott.

Dénes Iván Zoltán több változatban, de ugyanazzal az értelmezéssel írta meg értékeléseit.³⁸ Ezekben felhívja a figyelmet arra, hogy Szekfű 1913 és 1940 között *összesen négy* (mi ötöt regisztráltunk) Rákócziról szóló felfogást dolgozott ki, melyeknek háttéréiben kitapinthatóan ott húzódnak a magyar bel- és külpolitika aktuálisan fontos, némelykor döntő eseményei. Ezekben az ábrázolásokban, habár fontos különbség van közöttük, a végeredményt tekintve „az értelmezés konstans eleme maradt [...] az ítélet, hogy Rákóczi törekvései anakronisztikusak, megalapozatlanok és irreálisak voltak”.³⁹

Némi korrekcióval (és a Köpeczi – R. Várkonyi felfogást bírálva) viszont ezt a szekfűi véleményt *erősíti* Pálffy Géza az Akadémiai Kiadó (Romsics Ignác [akadémikus 2001-től]) szerkesztette) *Magyarország története* című kézikönyvében, midőn azt mondja, hogy ennek az első ténylegesen függetlenségi küzdelemnek csak „a Habsburg Monarchia összeomlása esetén lett volna hosszabb távon reménye az önálló államépítésre. Szapolyaihoz hasonlóan ugyanis mind a kül-, mind a belpolitikában Rákóczi is többnyire illúziókat kergetett”.⁴⁰ A szatmári békéről viszont így vélekedik Pálffy: „A 17. század kétarcúsága 1711 tavaszán [...] véget ért: a romlás után beköszöntött a régóta várt megújulás.”⁴¹

A „Szekfű Gyula és a Rákóczi-vita” gondolatkört az újabb szakirodalomban – nyilván időlegesen – R. Várkonyi Ágnes két alapos értekezése zárja. Az egyik az Erdély- és Rákóczi-témákban tudományosan igen felkészült Angyal Dávid, Szekfű egyik mestere, valamint *A száműzött Rákóczit* megíró Szekfű Gyula eltérő nézeteit rekonstruálja⁴², a másik a szatmári béke fogadtatástörténetét, értelmezéseit dolgozza fel.⁴³ Az elsőben folytatódik R. Várkonyi Szekfű-kritikája, melynek lényege a következő: „Szekfű Gyula felfogásában [...] a száműzött Rákóczi célja az Erdélyi Fejedelemség visszaszerzése volt, s mivel ez már nem több, mint vágy és illúzió, maga a felkelés és az emigráns lét is történelmileg jelentéktelen. A fejedelmi cím, mint Rákóczi statikus létélménye, a maga elérhetetlenségével a könyv alap gondolatát hivatott szolgálni: Magyarország számára a fejlődés útja a Habsburg Birodalomban valósult meg, s Rákóczi egész politikája zsákutcának bizonyult. [...] Fel sem merül a különben rendkívül képzett szerzőben, hogy a Fejedelemség tágasabb európai kapcsolataira figyeljen. Nagy ívű és sodró lendületű leírásaiban később sem lesz szerves helye az európai hatalmi viszonyokban az Erdélyi Fejedelemségnek. Erdély Szekfű áttekintésében csak a Habsburg Birodalom és a magyar rendek vonatkozásában létezik.”⁴⁴

A szatmári béke Szekfű-féle értelmezéséről R. Várkonyi többek között azt írja – folytatván az előbb idézett gondolatát –, hogy (Szekfű szerint) azt azért nem fogadta el Rákóczi, mert ragaszkodott az Erdélyi Fejedelemséghez, esküjéhez s az öt illetéknéppen megillető címhez. R. Várkonyi szerint a Szekfű-féle *A száműzött Rákóczi a szatmári békéről is* szólt, amit már Domanovszky Sándor korabeli igényes és találó kritikája észrevételezett. Később – már Trianon után – a *Magyar történelemben* Szekfű „elsőként helyezte a szatmári békét és következményeit az abszolutista államrendszer és a magyar rendiség viszonylatában a történelem mérlegére [...] A szatmári béke megakadályozta az abszolutizmus győzelmét és ezzel a magyar közjogi viszonyoknak az európaiktól eltérő alakulását hozta magával. Magyarországon a rendiség megmerevedett. Az erőviszonyok – állapította meg Szekfű – nyugalmi állapotot teremtettek, de nem egyenlőt a két fél között. [...] 1913-ban Szekfű még úgy látta, hogy a szatmári béke utat nyitott a nemzetnek Európába és biztosította a jövőt. 1935-ben merőben másként vélekedett: elzárta az országot az európai fejlődéstől. Ennek ellenére a magyar rendiség győzelmét vélte felismerni a békében [...] Végül is a szatmári kompromisszumot sikernek fogta fel.” R. Várkonyi megállapítja, hogy Rákóczi alakjának Szekfű-féle megítélése nagyot változott az idők során: a korábban a politikai súlytalanságba süllyedt fejedelemnek ábrázolt Rákóczi a harmincas években Szekfűnél „európai méretű egyéniség” alakját öltötte fel. Az akadémiai székfoglalójában (1940) pedig „az erkölcsi magasságokba helyezett fejedelemben Zrínyi Miklós utódját és Széchenyi István előképét látta”.⁴⁵

Szekfű tehát a Rákóczi-témában is megkerülhetetlen, s mivel többször módosította ide vonatkozó nézeteit, az utókor is ekként követi, hangsúlyait ekként helyezi el.

Nem kevésbé izgalmas a magyar 18. századnak mint társadalom- és gazdaságtörténeti, szellemi-ideológiai (s e helyütt különösen indokolt: „szellemtörténeti”) korszaknak a megítélése az utóbbi évtizedeink során. Láthattuk, Szekfű korabeli értékeléseiben ez a korszak az egyik legnagyobb szerűbb fejezete a magyar történelemnek: a *kompromisszumokon nyugvó békés* építkezésé, mégpedig a magyar *barokknak a magyar lelket* tükröző szellemi aurájában.⁴⁶ Korábban (ld. a hatodik fejezetben) úgyszintén nyomon követtük a Szekfű Gyula és Mályusz Elemér közötti hosszú és fordulatos viták állomásait. Nem kétséges: e két egymással szemben álló értékelés mély történelemszemléleti és személyes elkötelezettségbeli különbségeket takar (illetőleg tár fel). Szekfűnél a barokk a Habsburg

udvar és a magyar rendek *kompromisszumokon nyugvó megbékélésének* talaján bontakozik ki, erős katolikus (ellenreformáció) és Habsburg közvetítéssel: az uralkodó és a rendek viszonylagos harmóniáját testesíti meg és fejezi ki. Mályusznál szintén erős politikai töltete van a származtatásnak: viszont ő *a 17. századra* tett barokkot úgy értelmezi, hogy azt a magyar nemzet *mint modern európai* szellemi áramlatot *önerőből* vette át és tette magyarrá. Ezt a folyamatot Bécs gátolta és összezavarta.

Mindkét felfogásnak megvoltak a maga hívei a továbbiakban. Szekfű koncepcióját legteljesebben Csapodi Csaba képviselte: bár a katolikus restauráció a 17. században kiterjesztette a barokk kultúrát Magyarországon, a magyar művelődés még nem egységes, a barokk majd a 18. században formálja át „a magyar nemzet nagy többségének gondolatvilágát”. A 18. századi magyar barokk alaphangulata „az optimizmus és a békevág”. Állameszménye a feltétlen hódolat a királyi méltóság előtt, ugyanakkor „a nemesi szabadságjogok örökérvényűségének érzete. A magyar barokk állameszmény tehát nem a korlátlan abszolutizmus, hanem a rendek és uralkodó hatalmának egyensúlya.” *Ez volt a magyar 18. század – Szekfű szerint is, tehetjük hozzá.*⁴⁷ A Mályusz-féle felfogás hatása a Domanovszky Sándor szerkesztette *Magyar művelődéstörténet* Wellmann Imre által írt fejezetében bukkan fel. A szerző szerint „A XVII. század a barokk tulajdonképpeni korszaka”, a 18. század közepe már a felvilágosodás az uralkodó eszmény.⁴⁸ A későbbi idők magyar barokk kutatásai igyekeztek kikapcsolni a szaktörténelmi vizsgálódásból mind a Szekfű-, mind a Mályusz-féle elfogultságokat, ezért kevésbé kötődtek történetpolitikai megfontolásokhoz, továbbá igyekeztek szélesíteni a korszak határait. Az álláspontokat az egyik jeles kutató, Klaniczay Tibor a nyolcvanas években úgy összegezte, hogy a barokk kor a legintenzívebben és legkiterjedtebben a 17. század elejétől-közepétől a 18. század közepéig tartott.⁴⁹ Mint látható: ebben az értékelésben – némi megszorításokkal – az időpontot és az időtartamot tekintve mind Szekfű, mind Mályusz álláspontja helyet találhat magának. De csak részben, hiszen a Szekfű-féle „Regnum Marianum”-korszak időben már kívül esik ezeken a határokon, s Mályusz teóriája is időbeli csorbát szenved. Kosáry Domokos a magyar barokk korszakát kronologizálva a következőket írta a „tízkettes” *Magyarország története* vonatkozó kötetében. „Újabbán úgy látjuk, [...] hogy a késő barokk időszaka művelődésünkben a 17. század végétől számítható.” 1711 után e késő barokkon belül kezdődik új fejezet.⁵⁰ (Nehéz eldönteni, hogy Szekfű avagy Mályusz álláspontja igazolódik-e. Talán inkább a Szekfűé. A valóság azonban az, hogy egy ekkora kiterjedésű és ily nagy horderejű szellemi és azon túl társadalmi és politikai jelenségnek megítélni az elejét a szakaszok közötti mélységét, a társadalmi rétegek közötti elterjedését, a beágyazottságát, a mindennapi működését, majd az átalakulását és a végét, aligha lehetséges efféle numerikus mérőeszközzel.)

A 18. századi magyar történelem legfontosabb kérdései Kosáry Domokos hosszú kutatómunkák alapján és viszontagságos történelmi idők során megszületett tanulmányaiban és monográfiáiban jutottak el egyfajta szakmai közmegegyezésnek tekintett vagy tekinthető összképig. A már említett, 1943-ban megjelent monográfiájában a helyzet viszonylag konfliktusmentesnek éreztetett változatát fogalmazta meg: a Rákóczi-szabadságharc demonstrációi és eredményei, valamint a bécsi udvar európai gondjai miatt létrejött „*a megegyezés korszaka* a küzdelmeké után. E megegyezést a felkelés reménye elmúltán szívesen fogadták a magyar rendek is.”⁵¹

Nevezetes magyar történelmi bibliográfiai összeállításában (1954-ben jelent meg) Kosáry a hazai korszaklem szorításában hűvös érzelmekkel és kritikai hangokkal tárgyalja Szekfű 18. század koncepcióját, megállapítva, hogy „nem csak azt hangsúlyozza, hogy a korszakot hanyatlás helyett a felépülés jellemzi, hanem pozitív vonásokkal, ideális kép-

ben valóságos nemzeti értéknek festi azt a bécsi uralommal, a nagybirtokos arisztokrácia és a feudális egyház uralmával együtt⁵². Ezzel szemben a magyar marxista irodalom éppen ezt: a gyarmati és feudális elnyomást helyezi a 18. század magyar problematikájának központjába. Elítéli a bécsi udvar gyarmatosító, feudális abszolutizmusát és az azzal szövetséges „hazai reakciót”, és pozitív módon értékeli „a bécsi uralom elleni nemzeti mozgalmakat”.⁵³ Ugyanennek a hatalmas, sok helyütt annotált bibliográfiai munkájának egy másik helyén Kosáry a „gyarmatosítás” kérdéskörében arra hivatkozik, hogy maga Szekfű (a *Magyar történet* IV. kötetében) is használta ezt a fogalmat, és elítélte a folyamatot.⁵⁴ Bírálja viszont Szekfűt a II. József felvilágosult reformjainak, a felvilágosult racionalizmusnak az elítélése miatt.⁵⁵

Magisztrális művelődéstörténeti munkájának elején Kosáry – korábbi írását is beépítve – sorra veszi a magyar 18. századot valamely téren bíráló, „nemzeti” alapú nézeteket, illetve műveket. Három típusú ellenvetést regisztrál. 1. Nemzeti–irodalmi szint (lásd Toldy Ferenc: „nemzetiellen kor”⁵⁶), 2. gazdasági szint (pl. Eckhart Ferenc munkája⁵⁷), valamint 3.: Szekfű Gyulának a felvilágosodást mint *erkölcsi hanyatlást* bemutató teóriája (például a „Hóman – Szekfű” 18. századról szóló kötetében). Kosáry mindhárom nézetet elveti. Rámutat arra, hogy a szekfűi koncepció lényege a 18. századról sok tekintetben helyes (nem helytálló ítélet vele szemben az, hogy Habsburg-barát nézőpontból értékelte a korszakot, sőt még Eckhart nézeteit is osztotta, amennyiben „nagyobb mértékben tette felelőssé a bécsi kormányzatot Magyarország elmaradottsága miatt, mint ahogy az az újabb kutatások szerint indokolt”). Kosáry szerint Szekfű nem a Habsburg-kérdés megítélésében tévedett, hanem abban, hogy a felvilágosodás ellen foglalt állást. Egyébiránt Szekfűnél „a XVIII. század már az előző időszakban tönkrement, elpusztult ország újjáépülésének, magához térésének, a lassú erőgyűjtésnek a százada”.⁵⁸ Még erőteljesebben hangsúlyozza később ezt a történeti képet – és ezzel egyben Szekfű Gyula álláspontját is megerősíti. „Ami az állítólagos hanyatlást illeti – írja tíz évvel később – arról kiderült, hogy az ellenkezője áll, és hogy a XVIII. század a rommá lett ország fokozatos felemelkedésének, regenerálódásának időszaka volt. [...] A diagramot tehát éppen fordítva kell megrajzolnunk, hiszen a XVII. század – a kortárs Zrínyi szavával – a romlásnak volt a százada”.⁵⁹ A függőségi viszony nem okozott gazdasági visszaesést (az ország eleve elmaradott volt gazdasági téren), ellenkezőleg: (féloldalas) növekedés állt be, s *nem lehet beszélni „gyarmati helyzet”-ről*.⁶⁰

Az azóta elkészült szintézisek lényegük szerint a Szekfű- és Kosáry-féle megítélési vonalat képviselik. Katus László a már többször idézett, az akadémiai kiadó által megjelentetett összefoglaló kézikönyvben név szerint is (többször) hivatkozik rájuk, megerősítve a 18. század *felívelést hozó korszak* történelmi érvényességét, mely korszak a Habsburg-ház engedékenyebb és a magyar rendek rugalmasabb politikai magatartásán (valamint számos külpolitikai és szellemi befolyáson) nyugodott. Az összkép: „Az előző két évszázad szüntelen háborúi, az emberek, az anyagi és kulturális értékek mérhetetlen pusztulása után a Magyar Korona országaiban 1711-től beköszöntötték a tartós belső béke, az újjáépítés évtizedei.”⁶¹ A „huszonnégykötetes”, szintén Romsics Ignác főszerkesztőségével fémjelzett (ugyancsak *Magyarország története* sorozatcímmel) kiadott könyvfolyam vonatkozó kötete (Poór János munkája) már a címével is jelzi a tartalmát: *Megbékélés és újjáépítés 1711–1790*.⁶²

(Az 1867-es kiegészítés. *Magyarország a Monarchiában*) Diószegi István hívta fel a figyelmet arra, hogy a Molnár Erik-vita nyomán a „nacionalista”, *nemzetközpontú* történelem-szemlélet *mint általános tendencia* háttérbe szorult, s ez a kiegészítésről és a Habsburg-együttélés problémáiról szóló gondolkodásra is hatott: inkább a *gazdasági* és kevésbé a

nemzeti szuverenitást érintő problémák kerültek előtérbe.⁶³ Valóban: a hatvanas évektől kibontakozó kutatások jó részét gazdaságtörténészek (Ránki György, Berend T. Iván, részben Hanák Péter, majd Katus László, Vörös Antal) végezték.⁶⁴ Ezen kutatások lényege szerint (lásd pl. Ránki György álláspontját) annyi bizonyos, hogy a kiegyezés több gazdasági előnyt jelentett, mint hátrányt. A téma, a témák szakirodalma – még ha csak a Szekfűt közvetlenül érintő munkákat számítjuk is – rendkívül terjedelmes, e miatt itt a maga teljességében fölédzhetetlen. (Ez a terebélyesség nagyon is érthető, hiszen az egyik legdöntőbb magyar történelmi sorskérdésről van szó.) Így tehát azt a módszertani megközelítést választjuk, hogy a témafeldolgozásokban vezető *nevek*, másfelől – már letisztult – közelmúltbeli összefoglalók, szintézisszerű szakmai tömörítvények előtérbe hozásával vágunk rendet a szakirodalomban. Ez a két gyűjtővonal ugyanis együtt alkalmas a releváns vélemények magába foglalására és rendszerezésére. A legújabb (politikai) korból hat csomópontot jelöltünk ki szakmai képviselői „nevek”-re, illetve összegező véleményekként. 1. Révai József, 2. Hanák Péter (akadémikus 1990-től, r. tag 1995-től), 3. Szabad György (akadémikus 1982-től, r. tag 1998-tól), 4. Kosáry Domokos, 5. az időben legutóbbi tömörítvények, recepciótörténeti összefoglalások. 6. Bibó István megítélésének hullámverései.

1. Révai József történeti tanulmányaiban, cikkeiben sokszor foglalkozott a kiegyezéssel. Alapképlete úgy szól, hogy ha „szükségszerű” volt is, hatása *alapvetően negatív*nak bizonyult, s a helyzet végül az első világháborúba torkollott. Mindenesetre sietette a Monarchia nyelését, ám ez után a Horthy-korszak következett. A magyar népnek a bukott 1848-as forradalom mutatta meg a demokratikus és nemzeti szabadság útját, amely 1918 októberéhez vezetett, s ott folytatódott.⁶⁵ Andics Erzsébet (akadémikus 1949-től, r. tag 1950-től) még éleesebben szól a témáról, bár azt elismeri, hogy „a magyar ipar és kereskedelem fejlődésének az 1867-es kiegyezés hatalmas lökést adott”.⁶⁶ Sztálinra és Révaira hivatkozva – természetesen – Mód Aladár is élesen bírálja a kiegyezést.⁶⁷ Az ötvenes évek elején többször kiadott *A magyar nép története* című vaskos hivatalos összefoglaló áruulásnak és az uralkodó osztályok győzelmének állítja be az eseményeket: „a magyar uralkodó osztályok [...] elárulták a nemzeti függetlenséget [...], hogy ennek fejében Ausztriára támaszkodva biztosítsák uralmukat a magyar és a nemzetiségi dolgozók milliói felett”. A magyar gazdasági fejlődés is korlátok közé került.⁶⁸ Sztálini hivatkozásokkal színezi összefoglalóját Pach Zsigmond Pál (1963-tól akadémikus [r. tag 1970]): a kiegyezés az uralkodó osztályok érdekeit szolgálta, Magyarország a Monarchián belül félgymarmati helyzetbe került. Pach egyben bírálja a polgári történetírást (név szerint Beksics Gusztávot, Gratz Gusztávot és Szekfű Gyulát) amiért a kiegyezés előnyeit is hangsúlyozták.⁶⁹

2. A hatvanas évek valamelyest konszolidációs, a Monarchia-kutatásra (benne a gazdasági előnyök tisztázására) most már jobban figyelő politikai légkörében⁷⁰ Hanák Péter fellépésével jelentős változás következett be.⁷¹ Hanák egy szakmai vitán – formálisan legalább is – Révaitól indul, amennyiben hangsúlyozza a kiegyezés elkerülhetetlenségét, de hozzáteszi, hogy „reális kompromisszum” volt. Viszont a kiegyezés „realitását nem elkerülhetetlensége adja meg, hanem az, hogy a rossz lehetőségek közül a *legkevésbé rosszat* választotta, amelynek viszonylagos, korlátozott létjogosultságát Marx és Engels és Lenin is elismerte”. (Egyben vitázik Szabad György felfogásával az 1848 utáni ellenállás folytathatóságáról).⁷² Később – többször is – az uralkodó osztályok kiegyezésbeli kompromisszumos, esetleg „felemás, reakciós” megoldásáról szól, amely megoldás viszont a nemzeti és hazai erőviszonyokból szükségszerűen következett.⁷³ A kiegyezés centenáriumán akár politikailag is legitimálnak mondható összefoglalót írt Hanák a *Népszabadságban*. Többek között elhatárolódik azon nézettől (s ez nyilvánvaló utalás Szekfű Gyula felfogására), amely „egyenlőségjelet tett 48 és 67 közé, és a kiegyezést

»a gyakorlatilag lehetővé tett, végrehajtó 48«-nak tüntette fel». Ám a marxista álláspont – vagyis ő maga – bírálja azokat a nézeteket is, amelyek teljesen negatívan értékelték a folyamatot. Például a Magyarország „félgyarmati” helyzetéről szóló tétel hamis, viszont az osztrák tőke beáramlása haszonnal járt, sőt még az alkotmányos rend is működött. Mindazonáltal téves álláspont idealizálni a Monarchia-beli viszonyokat, összességében a rendszer antidemokratikus volt, s „nem békét, de elnyomást hozott, s a viszályok mérgét árasztotta e táj népeire, egy majdani – a szocializmus szellemében megvalósuló – megbékélés letéteményeseire”.⁷⁴ A maga nemében Hanák ezen újságcikke bravúros teljesítmény, mindenestre menlevelet nyújtóan segítette a további Monarchia-kutatásokat. A Történettudományi Intézet egyik vitáján (1969. október 10.) közös referátumot terjesztett elő a Hanák–Lackó–Ránki (utóbbi akadémikus 1976-tól [r. tag 1982]) szerzőhármas. Ebben megállapítják, hogy finomodott a kiegyezést megítélő történelmi felfogás. Leszögeznek továbbá, hogy a kiegyezésből nem lehet levezetni a Monarchia túlélésének legfőbb segítő eszközét, sem az 1918-as forradalom elsődleges okát.

Hanák Péter kiegyezés-, illetve Monarchia-kutatásai a hetvenes években mélyültek el. Erről tanúskodik az 1975-ben megjelent *Magyarország a Monarchiában* című tanulmánykötete. Szempontunk szerint ennek a könyvnek a legérdekesebb tanulmánya (korábban a *Valóságban* napvilágot látott kétrészes írás), a *Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában*. Ebben a munkájában Hanák mind Szekfű, mind Németh László szerinte „historizáló” nézetét vetli. Azt mondja, hogy Szekfű – a *Három nemzedékben* – a historizálás mestermunkáját produkálta: mindenféle elemet összeválogatott, amelyek „a kapitalizmust és liberalizmust támadták, anélkül, hogy a kiegyezés művét magát érintették volna”. Az 1918-as felbomlás nem tekinthető a már a kiegyezés megkötésekor eleve elrendelt fejleménynek, miként 1848 bukásából sem következett automatikusan a kiegyezés elindította polgári átalakulás. Ezt a polgári átalakulást 1848 alapozta meg; 1867 viszont felgyorsította. Mindehhez hozzájárult a Kossuth Lajos képviselte emigrációs erő is. Nem indokolt tehát 1848 és 1867 merev szétválasztása és szembeállítás, de nem indokolt e két történelmi fejlemény közötti kontinuitás igazolása sem. A kiegyezés ugyanis „egy más irányú történelmi fejlődés társadalmi és politikai erőinek kedvezett”.⁷⁵ Az egyik késői összefoglalásában „európai térben és időben” vizsgálja 1867-et. Szekfű értékelését „velejjég politikai-ideológiai oknyomozás”-nak, továbbá megoldhatatlan önellentmondásnak tartja. Ilyeténképpen: „Tehát: a kiegyezés, az alapszerződés, amely vitathatatlanul a magyar liberalizmus szülője – és győzelme – volt, dicséretes, nemzetmentő cselekedet volt, de a belőle sarjadt rendszer, a liberalizmus a romlás fő okozója – ez a két állítás nyilvánvalóan *contradictio in adjecto*, vagyis olyan önellentmondás, amelyet történelmi bizonyítványokkal nem lehet kimagyarázni.” Nem tartja relevánsnak sem Németh László, sem Bibó István kritikáit. Bírálja Révai József nézeteit is. Szabad György – szerinte – túlságosan Kossuthra támaszkodott vitái során. Hanák költői kérdése: „ha az egész korabeli európai szituáció a nyugalmi egyensúly fenntartásán alapult, s ha a korszellem vagy a birodalmi vagy a nemzetállami koncepciókat sugallta, akkor miért és mennyiben volt az 1867. évi kiegyezés megalkotóival és híveivel együtt felelős a 20. század katasztrófáiért, a világháborúért, a felbomlásért?”⁷⁶

3. Szabad György úgyszintén a hatvanas évek elején tűnik fel a téma vitaszínpadán. 1960-ban, a történettudományi bizottság már idézett vitáján többek között azzal érvel – s ez marad az egyik fő argumentuma a továbbiakban is –, hogy a dualizmus gazdasági felívelése elsősorban 1848 alaptörvényeinek (például a jobbágyfelszabadításnak) köszönhető: már az abszolutizmus idején elindult a tőkés fejlődés. A magyar államiság részleges visszaszerzése nagyon korlátozott előrelépés, ráadásul „fő vonalában az abszolutizmust

védelfő gyakorlati tevékenységben konkretizálódott és kompromittálódott”.⁷⁷ A kiegyezés valóban kompromisszum volt, s valóban „realis”. De nem volt *sem* „szükségszerű”, *sem* „elkerülhetetlen”. A Molnár Erik szerkesztette „kétkötetes”-ben – a téma szerzőjeként – Kossuth Cassandra-levelét idézi mint hiábavaló figyelmeztetést. Szabad megismétli a kiegyezés jelentőségét csökkentő egyik döntő érvét, amely szerint az „nem terelte új utakra a hazai gazdasági-társadalmi fejlődést, csak előre lendítette azon a pályán, amelyre a jobbagyrendszert felszámoló, a tőkés viszonyokat uralkodóvá tevő forradalom ereje vitte [...]”⁷⁸ Nevezetes könyvében⁷⁹ Szabad ugyanígy képviseli álláspontját: a kiegyezés a gazdasági és társadalmi fejlődésből és a nemzeti önrendelkezési törekvésekből adódó problémák jó részét nem oldotta meg, hanem a mélybe szorította. *Nem jött létre Magyarországon a nemzeti önrendelkezés és a gazdasági fejlődés összhangja.* Magát a Habsburg birodalmat viszont tovább élte még hosszú ideig. Nagyon téved – figyelmeztet Szabad –, aki a végeredmény ismeretében „a történelmi szükségszerűséggel ütközőnek tekint minden más irányú tendenciát”. Az abszolutizmus körülményei között a tisztán látók nem tudták megakadályozni, hogy „végül is »illúzióvá« ne a korszerű váljék és »realitássá« az idejét múlt”. Az egyetemi tankönyvsorozat (Hanák Péter szerkesztette) vonatkozó kötetében Szabad szembeesíti Kossuth és Deák álláspontját, nem meglepő módon Kossuth igazát éreztetve.⁸⁰ A „tíz-kötetesben” újra Szabad György jut szóhoz a téma előadásában. Az állapotok tárgyilagos leírása mellett kifejti kétségeit: a kiegyező felek nem gondoskodtak a rendszer *korrekciós* lehetőségeiről, ez lehetetlenné tette, hogy Magyarország érdemben és saját érdekei szerint követhesse az *európai hatalmi helyzet* átalakulását, különös tekintettel a velünk együtt élő *nemzetiségekkel* való megegyezésre.⁸¹ Az akadémiai levelező tagsági székfoglalóján a polgári átalakulás kori Magyarország önálló államiságának kérdéseivel foglalkozik Szabad György. Hangsúlyozza, hogy a kiegyezéssel egy „új államjogi fikció” kerekedett felül, amely oda vezetett, hogy tényleges hatalmi eszközök hiányában a dualizmus végső válságában „csak mohó ellenfelekre talált, s hiába sikoltott magára maradvá igazságért”.⁸²

4. Kosáry Domokos már pályája kezdetén – a már érintett összefoglaló magyar történelmi munkájában – szembeesült a kiegyezés nagy történelmi kérdéseivel.⁸³ Nem csodálható, hogy ítéletei a kiegyezésről ez időben teljesen azonosak mesterének (és folyamatos támogatójának) álláspontjával; kijelenti, hogy a kiegyezés „nem volt más, mint az 1848 áprilisi törvények rendszere, kiegészítve olyan, a »közös ügyeket« szabályozó rendelkezésekkel, melyek megalkotására 1848 siető eseményei közt már nem kerülhetett sor.” Ez volt az egyetlen szóba jöhető jó döntés, a hátrányok ellenére is. Úgyzintén egyezik a megítélés a Szekfüével minden más lényeges kérdésben (kapitalizálódás, liberalizmus, a pártok rövidlátása, a társadalmi reformok elmaradása, a nemzetiségi kérdés megoldatlansága, a tömeges bevándorlás és a zsidókérdés összefüggései, a rövidlátó radikalizmus stb.). Kosáry könyve a módszer (komplexitás), a stílus és a színesség tekintetében is a Szekfüéhez hasonló. 1945-ben újra előadta nézetét,⁸⁴ aztán hosszú idő telt el újra színre lépéséig ebben az ügyben, míg az 1969-es (októberi) intézeti vitánapon ő is felszólt. Itt elmondja többek között, hogy rossz érv a kiegyezést bírálók részéről, hogy az meghosszabbította a Habsburg-monarchia életét, s hogy a mi országunk is hatalmasat bukott. Hiszen hol volt a biztosíték arra, hogy a *kiegyezés nélkül* „inkább és tovább fennmaradhatott volna?”⁸⁵ A nyolcvanas évek elején újra előtérbe hozza a kiegyezés problémakörét, hangsúlyozva, hogy a nemzetközi erőviszonyok mellett a magyar nemesi osztály belső erőviszonyai is közrejátszottak a döntésben. Azonban mindössze csak két szempont volt fontos a számukra: a közjogi viszonyok és az ország önállósága. Az összes többi gazdasági, társadalmi, nemzetiségi stb. nagy kérdéskör elhalványult, eljelentéktelenedett.

A lehetőségeink igen tágasak lettek, a kihasználtság foka – a továbbra is nemesi vezetés mellett – azonban alacsony és rossz volt.⁸⁶ Szekfű Gyula történetírói érdemeit is méltatva akadémiai székfoglalójában a legfontosabb kérdésnek ugyancsak azt tartja Kosáry, hogy a kiegyezéssel megvalósuló, *Mohács óta példátlan* nagy lehetőséggel nem tudott élni a magyar politikai elit; másfelől pedig – hangoztatja újra – értelmetlen dolog a kiegyezéstől a háborús összeomlásig húzódó ok-okozati vonalat húzni.⁸⁷ Ezt az állásfoglalását ismétli meg – olykor szó szerint – az 1990-ben kiadott *Újjászületés és polgárosodás 1711–1867* című „rendszerátváltó” reformkönyvében.⁸⁸

Kosáry idős korában is többször tért vissza ehhez a nagy, a legújabb kori magyar történelmet döntően alakító témához, de ezek a megszólalásai már nem tartalmaznak relevánsan új elemeket.⁸⁹

5. A „rendszerátváltás” körüli időkben *új fénytörésben*, új tételként az *európai integráció* nagy lehetőségére várva lehetett ismét rápillantani az 1867-es kiegyezés és a Monarchia igen bonyolult témáira. Ezen kívül nagy várakozás előzte meg a *belső politikai kiegyezés* lehetőségét, várható eredményét, valamint az új integrációval elérhető *közép-európai szemlélet*, gondolkodás és politikai gyakorlat eredményeit.⁹⁰ Számos új tanulmány született, majd az értékelések értékelései is elkezdődtek. Szekfű Gyula megítélésének értelmezései, ennek nyomán történetírói tekintélyének pozíciói viszont nem változtak lényegesen. Abból következően, hogy annak idején ő maga is erősen hangoztatta a kiegyezés aktusának óriási jelentősége és lehetőségei *mellett* a gyakorlati-politikai megvalósítás, végrehajtás erős hiányosságait. A modern magyar történelmi kar többsége – különböző arányokban persze – a viszonylag letisztult hazai és nemzetközi politikai viszonyok között Szabad György és iskolája kivételével a kiegyezés *végző soron pozitív* mérlegéről beszél.

Az ezredforduló környékén még nagyobb a történelmi rálátás és még jobb a politikai feltételek egy efféle tudományos vita áttekintésére, értelmezésére és összefoglalására. Új hangot azonban csak a Szabad György iskoláját képviselő Csorba László üt meg. Azt írja, hogy a kiegyezés „központi, nagy alternatívája”, hogy ti. nagyhatalmi függésben élve, avagy a térségben egymással együttműködve élnek-e jobban a nemzetek, „a mai napig nem dőlt el véglegesen”.⁹¹ Máshol – Szabad György nyomán haladva – azt mondja, hogy a 19. század második felének prosperitása nem perdöntő érv, hiszen csak részben köszönhető a kiegyezésnek: a konjunktúrát 1848 alapozta meg, s már az önkényuralom korában elkezdődött.⁹²

A kiegyezés historiográfiai bemutatásai, forrásválogatásai, illusztrációi stb. úgyszintén az ezredforduló után szaporodtak meg⁹³, s nagyrészt (a Deák Ferenc bicentenárium sürgetésének is köszönhetően, bár arról lekésvé) a „Nemzet és emlékezet” sorozatban napvilágot látott óriás kötetben szerkesztődtek össze.⁹⁴ A számos kitűnő írás⁹⁵ közül historiográfiai összefoglalásként kiemelkedik Gyáni Gábor tanulmánya: *A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai*.⁹⁶ Itt többek szembeesít Szekfű liberalizmuskritikáját Gratz Gusztáv liberalizmus utáni nosztalgijával, felvillantja Németh László és Bibó István Szekfű-bírálatait, szól a Révai-féle nemzeti kommunista vonulatról, Hanák Péter és a gazdaságtörténészek színre lépéséről, Szabad Györgynek Bibó nyomán kialakított nézeteiről, Szűcs Jenő közép-Európa koncepciójának korabeli (de mint aktualitás már megkopott) jelentőségéről. (Nem szól viszont Kosáry Domokos ide vonatkozó munkásságáról.) A tanulmány szerzője mindvégig *történetírói kánonokról* beszél, s nem látja még „milyen új értékelési szempontok fogják megszabni e múlt jövőben esedékes szemléletmódját”.⁹⁷

A Romsics Ignác főszerkesztésével megjelent két összefoglaló nagy munka, a már említett akadémiai kiadói kézikönyv (2007, fejezetszerző Katus László), s a szintén ismert

„huszonnegyököttes” Kossuth Kiadó-féle sorozat 16. kötete (2009, Kozári Monika munkája) feltűnően tartózkodik a kiegyezés különböző típusú minősítésétől, ellenben ragaszkodnak a szakszerű leíráshoz, a szakmai pontossághoz és hitelességhez.⁹⁸

Nem maradt ki az összefoglalók sorából Szekfü Gyula a témával kapcsolatos állásfoglalásainak elemzése sem. Ifj. Bertényi Iván alapos historiográfiai tanulmányban vette elő újra a jelentőségéből mit sem veszített (hiszen *napi aktuális* kérdéssé vált az utóbbi évtizedek magyar politikai és társadalmi életében) történelmi témát. Arra a következtetésre jut, hogy a kiegyezést az ország számára valamennyi megnyilatkozásában *hasznos* történelmi fejleménynek tekintő Szekfü ezzel a hangsúlyával is – mint valamennyi megnyilatkozásával – „a reális politika felé kívánta terelni nemzetét”.⁹⁹

Gerő András általános érvényűen fogalmaz egyik előadásában¹⁰⁰ a kiegyezésről: „A történettudományban [...] egyesek jó, mások rossz kompromisszumnak tartják a kiegyezést. Az eltérő ítéletek mögött nem mindig tudatosul, hogy a politika természetes létformája a kompromisszum – ha csak nem akarunk permanens forradalomban élni.”

6. Az erőteljes Bibó-kultusz, valamint a nyers vagy finomabb Bibó-opponálás egyaránt végigkísérhető a nyolcvanas évektől egészen a születési centenáriumig (2011).¹⁰¹ Nem meglepő, hiszen rendkívüli idők rendkívüli *értelmisségi jelensége* volt ő, s elsősorban mint *morális indíttatású* ideológiai-politikai kérdéseket vizsgáló gondolkodóról ítélte róla az utókor.¹⁰² Az az utókor, amelynek értelmisége a liberalizmus *különféle válfajaiban* és a demokráciában látta a kiutat a „rendszerátalakítás” előtt (és részben utána is). Bibó munkásságában is ezeket az értékeket kereste elsősorban. Viszonyítási pontokként rendre beúsztak a Németh László-inspirációk, valamint a Szekfü Gyula-ellenesség is. Az előbbi általában elutasító recepciós hangulat övezte, az utóbbit nem feltétlenül. Bibó nem volt szaktörténész, a történelem hatalmas példatár volt a számára. A kiegyezés is. Láthattuk, *minden ízében hazugságra épült, reménytelen* és esélytelen képződménynek tartotta, s Szekfü-t is mélyen elítélte (később már megvetette). A *Bibó-émlékkönyv*beli kitűnő tanulmányában Kovács András vetette föl léletszerűen a kiegyezés történelmi és „jelenpolitikai” összefüggéseit, azt például, hogy már a hatvanas évek végi *gazdasági* növekedés lehetőségei és szempontjai *háttérbe szorították a nemzeti, a szociális és a morális* szempontokat. A hazai politikában is, meg a kiegyezésről való disputákban is.¹⁰³ Ezek a szempontok a Bibóról szóló kritikákban is nyomot hagytak.

Szabad György – a nemzeti liberális oldalról – egy szegedi konferencia zárszavában viszont megerősíti, hogy Bibó azt a „*lényeglátót*” kereste, aki „az általa felismert, sőt nagyon is elismert *nemzeti és demokratikus* értékek érvényesítésére törekszik”, *mégpedig realista*, azaz pragmatista módon.¹⁰⁴ Gergely András finoman disztingváló szakmai elemzésében arra mutat rá, hogy a nagyrészt jogos bibói kiegyezés kritika bizonyos pontjain differenciálatlan: például nem méltányolja a rendszerben ténylegesen jelen volt liberális elemeket, másrészt túlságosan merev struktúráként írja le a dualizmust.¹⁰⁵

A Dénes Iván Zoltán által alapított és irányított Bibó István Szellemi Műhely törekvéseit tükröző Bibó-kultusszal és recepcióval *szemben* – korántsem oly szervezetten és összehangoltan – (az előbbivel párhuzamosan) megjelentek a „Bibó-mítosszal” szembe forduló és Bibó egyes nagy esszéit, valamint a kommunistákat 1945 után túlzóan jóhiszeműen megítélő álláspontját bíráló hangok és személyiségek. Németh G. Béla irodalomtörténész akadémikus (1982, r. tag 1990) például Bibónak az 1947-ben megjelent *Válság után – választás előtt* című politikai esszéjét „fatálisan téves és naiv helyzetértékelésű és megítélésű cikknek” nevezi, bírálja a Németh László-i szellemi indíttatást, valamint kiegyezés kritikáját, megállapítva, hogy Bibó „*nem a tények pragmatikus embere*”.¹⁰⁶

A szaktörténészek körében különösen elterjedt a Bibó-bírálat. Hanák Péter konzekvensen védi a kiegyezést, szemben Bibó állításával: ez nem volt hazugságra épülő rendszer,

hanem józan kompromisszum. Másfelől Bibó – nevezetes esszéjében – nem valóságos társadalomtörténeti okokkal magyarázza a „torzulást”, hanem „a politikai köztudat és közérzület szubjektív mozzanataival akarja e tudat és lelkiület eltorzulását magyarázni”: hiányzik a „történelmi mozgás” bemutatása. (Magyarán: nem szaktörténészként vizsgálódott.)¹⁰⁷ Tökéczki László – *Az európai kis államok nyomorúságával kapcsolatban* – úgy színtén éles kritikát fogalmaz meg a látható Bibó-kanonizációról, továbbá elutasítja Bibó „idealizált demokrácia” felfogását, „elit-ideológiai” alapvetését, „szekularizált valláspótlását”, „sematizáló történelemszemléletét”.¹⁰⁸ Bibó 1945 utáni illúzióiról – különösen a kommunistákkal kapcsolatban – fogalmaz meg negatív véleményt Ungváry Krisztián¹⁰⁹, s egy harmadik történész, Gerő András újra visszatér Bibó kiegyezés kritikájának – éles – bírálatához.¹¹⁰ Azt mondja, hogy a „fordított kiválasztás” tézise „aránytévesztett szűk látókörű történeti értelmezés”, mivel Bibó a dualizmus egész vezető garnitúráját ahistorikus módon minősíti hamis realistának, s a másik oldalon a kívül rekedteket, a túlfeszült lényeglátókat különccé vagy „ádáz prófétává” emeli. Gerő itteni befejező mondata: „minden tisztelet Bibónak, a demokratának, és minden kritika Bibónak, az amatőr történésznek”. Hasonló nyomvonalon halad egy nyilvános beszélgetésen Kosáry Domokos. Mint rokonszenves, nagy tudású, igen értékes emberről beszél Bibóról, viszont hozzát teszi: „De értsük meg, én történész vagyok. A szakmám az, hogy megállapítsa[m], hogy mi volt, mi történt. Bibó viszont politikus volt, tehát az ő számára az egész múlt, a XIX. század, s [a] kiegyezés olyan elemekből állt, amelyeket a jelen politika érdekében így vagy úgy lehet hasznosítani.”¹¹¹ A centenáriumi évében jelent meg Láncki András esszéje, amelyben kemény kritikával utasítja el Bibó István „mítoszát”.¹¹²

Összegezésképpen megállapíthatjuk, hogy a kiegyezésről gondolkodó Szekfű Gyula, valamint vele szemben Németh László, majd Bibó István recepciótörténeti képe, képei egymáshoz viszonyítva több kombinációban léteztek, léteznek. Leginkább Gergely András filológiaiilag is kiváló elemzései voltak azok, amelyek mindhárom főszereplő álláspontjában találtak érvényes, illetve problematikus elemeket, s Hanák Péter volt a leginkább elutasító, mondhatni intoleráns: nemcsak Szekfűt utasította el határozottan, de a másik két gondolkodóval szemben is fellépett. Dénes Iván Zoltán szereposztása – korábban láhattuk – sajátos: Szekfű a „hamis realista”, Németh az „ádáz próféta”, Bibó viszont – szinte sebezhetetlenül – a „lényeglátó realista”. Kosárynak Szekfűt követő vonalát jól ismerjük, s láthattuk, Bibót tulajdonképpen becsülte, de szaktörténeti kérdésekben nem vette komolyan. (Németh Lászlót mint szépíró elismerte, ám történelmi megnyilatkozásait indulatosan és mélyen alulértékelté.)¹¹³

Létezett viszont – az emigrációban – olyan felfogás is, amely *mindhárom* szóban forgó szellemi kiválóság munkásságában elsősorban *a nemzet számára hasznos* erők működését figyelte, s tartotta igen nagyra. A legendás Szabó Zoltánról van szó, aki mind Szekfű, mind Németh, mind Bibó életművének fő vonalait, gondolatait, szellemi értékeit a virtuális *nemzeti értéktárban* helyezte el.¹¹⁴

(*Újra a szellemtörténetről*) Utolsó recepciótörténeti dossziénkat a különösen a harmincas évek elején pezsgő szakmai vita megcsendesült (és alaposan lerövidült), mindazonáltal Szekfű hitelességét, értékeit alighanem újra megemelő kései változatának bemutatásával hajtjuk be.

A háború utáni évtizedekben a marxista ideológia teljes erővel ostromozta ezt az európai jelentőségű és a magyar kultúra történetében is fontos szerepet játszó gondolkodói, magatartásbeli és metodikai szellemi irányzatot. Még a hetvenes évek politikai–ideológia légköre sem méltányolta – még részlegesen sem – az általa oly sokszor ledorongolt, elma-

rasztalt, mert veszedelmesnek tartott „idealista”, sőt torz, „retrográd”, kártékony szellemi irányzatot és alkotói módszert. (Szekfű Gyula megítélésének története során erre számos példát vonultattunk fel.) Sándor Pál marxista magyar filozófiatörténete például a szokásos fellengzős, leegyszerűsítő és lekezelő frázisokkal szól Szekfű munkásságáról, aláhúzva benne a szellemtörténeti attitűdből következő ideológiai tévelygéseket és vétségeket.¹¹⁵ Ugyanez vonatkozott a párhuzamos irodalomtörténeti jelenségekre.¹¹⁶ Szerb Antalról szóló monográfiájában még az oly kiváló Poszler György is éles elmarasztalással írt erről a filozófiaírányzatról. Könyvében Szekfűt *rendkívül káros* szellemi jelenségnek tekinti, aki megkérdőjelezte nemcsak a magyar *liberalizmus* vívmányait, de a „konzervatív nacionalizmus” jegyében elítélt „minden haladó tendenciát”. Hosszasan taglalja a szellemtörténet irracionalista, idealista, „életfilozófia” indíttatását és elemeit, a „korszellem” fogalmát (melynek segítségével Szekfű például megteremtette a magyar barokk sajátos képét, mítoszát), továbbá történetírásának fő irányait és tartalmait, melyek mind egyfelé: „retrográd” irányba mutatnak. (Poszler viszont arra is utal ugyanitt, hogy Szekfű európai tájékozódása inspirálta a korabeli irodalomtörténet-írást.¹¹⁷)

Évtizedek elteltével – már jóval a „rendszerváltozás” után – került sor a szellemtörténet *újszerű* megközelítésére, valódi gyökereinek, lényegének, értékeinek föltárására. Láncki András az egyik fontos tanulmányában¹¹⁸ rámutat arra, hogy a szellemtudomány (szellemtörténet) „nem pusztán tudományos–módszertani törekvés volt, hanem egy mélyeséges erkölcsi meggyőződésen alapuló világnézet is”. Módszertanában egyesíti a pozitívizmus minden előnyét, de több is annál. Szekfű „*a külső és a belső*” egymásra hatását, szembenállását figyelte saját munkássága során, például a klasszikusan tiszta szellemtörténeti tanulmányában, az 1922-ben írt *A magyar bortermelő lelki alkata* című munkájában. Ő maga írja, hogy itteni célja: „bemutatni azon hatást, melyet lelki tényezők, faji öröklött sajátságok gyakorolnak a gazdasági életre”. Láncki hozzáfűzi, hogy ebből a „belső”–„külső” szembeállításból, ebből a magyarázó elvből „nőtt ki a *Három nemzedék* vagy a *Mi a magyar?* című kötet ötlete és tartalmi mondanivalója”. A *lelki, szellemi tényezők meghatározó szerepe* végigvonul Szekfű történetírói munkásságának egészén. Láncki esszéje végén sajnálkozva állapítja meg: „A szellemtudományi irányzat háború utáni tudatos feledésre ítéltése talán a legnagyobb vesztesége a 20. századi magyar tudománynak, ami a látótér és az erkölcsi gondolkodás beszűküléséhez, következésképpen cselekvési alternatívák elvesztéséhez vezetett.”

A „bortermelő lelki alkata” tartalmú téma népszerű maradt. Hatos Pál tanulságos párhuzamokat mutat be Szekfű ezen esszéje, valamint az európai „bor központú” gondolkodás irányai között.¹¹⁹ Kevéssel később Szekfű említett, nevezetes munkája önálló könyvként újra megjelent¹²⁰, majd „nemzetkarakterológiai” összefüggésben újabb szaktanulmány foglalkozott a művel.¹²¹ Csiki Tamás ugyanekkor nagy ívű elemzése egyik részében Szekfű és a szellemtörténeti iskola szerepéről szól a magyar történetírás megújításában.¹²²

Egyik vitáiratában Erős Vilmos kitér a *szellemtörténeti iskolák* európai jelentőségére, ide sorolva Szekfű történetírását is. Ennek az irányzatnak a nagy érdeme – emlékeztet Erős –, hogy „az alapvetően politikai és politikai eseménytörténet centrikus 19. századi (nálunk dualizmuskori) történetíráshoz képest egyfajta historiográfiai forradalmat jelentett a maga lényegesen elemzőbb, a szintetikus történetírást megvalósítani kívánó szempontjaival [...] Ebben a tekintetben – teszi hozzá ironikusan a szerző –, még az is kiderülhet, hogy Szekfű európai jelenség [...]”.¹²³ Erős módszeres historiográfiai kutatásai során (láthatóan szintézisalkotó folyamat részeként) több helyen, többször foglalkozott ezzel a nagy témával¹²⁴, beleértve Szekfű Gyula történetírói munkásságát is. A korábban már említett (vö. az előző fejezetet) *Szekfű historiográfiai koncepciója* című világos

vonalvezetésű és átlátható tanulmányában¹²⁵ Erős a szakmai összefoglalást emeli ki: „a szellemtörténetnek (s így a magyarnak is) általában igen pozitív helye és szerepe van”. S Szekfű életművében igazából *nem* a magyar jellem (így a nemzetkarakterológia) kérdése, *nem* a magyar bortermelő lelki alkata, *s nem* a nemzeti bűnök emlegetése a súlyponti, a valódi kérdés (egyben a válasz is), *hanem fő történeti műve*, a *Magyar történet* kötetének „szellemtörténeti” korszakolása, s azon belül a komplex, az addig *ily módon nem létező*, a teljességre törekvő történetírói teljesítmény példátlan gazdagsága.

Záró mondatként hozzáfűzhetjük: alighanem mindmáig leginkább e miatt a szakmai teljesítménye miatt tarthatjuk, tartjuk számon Szekfű Gyulát a 20. század legjelentősebb magyar szellemei között.

JEGYZETEK

- 1 Jelen írás részlet egy készülő könyvből. A fejezetekre való utalások e könyv fejezeteire vonatkoznak.
- 2 Kosáry Domokos – sok tekintetben mindvégig Szekfű követője – a háborús években, 1941-ben, 43-ban (s 1945-ben még inkább) pozitív és könnyen átlátható képet rajzolt Bocskairól és Bethlenről. Míg Nyugat fenntartotta az állami és területi egység gondolatát – mondja –, a két kiváló fejedelem a magyarság végső romlását akadályozta meg azzal, hogy – ha csak csorbult formában is – átvette a magyar önálló politikát. (Vö. Kosáry: *Magyarország története*. Bp., 1943. Országos Közoktatási Tanács. Elsősorban: 110–115.) Ezt a hangot erősíti fel Kosáry – a Habsburgokat „német imperializmus”-nak nevezve – az 1945-ben napvilágot látott tankönyvében. (Uő: *Magyarország története az őskortól a szatmári békéig. A gimnáziumok VII., a líceumok és gazdasági iskolák III. osztálya számára*. Bp., 1945. Szikra. Elsősorban: 117–124. Egy másik Szekfű-tanítvány, Benda Kálmán 1942-ben – lásd lejjebb – kifejezetten „kurucos” szemszögből értékelte ugyanezt a nyugtalanító kérdést.
- 3 Rákosi Mátvás: *A magyar honvéd „hősiessége”*. In uő: *A magyar jövőért*. 3. kiad. Bp., 1947. Szikra. 51–52.
- 4 Mőd Aladár: i. m. 7., átdolg., bőv., kiad. Bp., 1954. Szikra. 4.
- 5 Csak két példa rövid idézetekben. 1. „Bocskay István [...] vállalta az összes nemzeti erők tömörítését és vezetését a magyar nép életének a megmentésére.” (Wittman Tibor: *Történelmünk haladó hagyományai 1604–1918*. Bp., 1951. Közoktatásügyi Kiadó. 6–7. Kiemelés az eredeti szövegben.) 2. „Az erdélyi fejedelmek vezette nemzeti függetlenségi küzdelmek sikereiket nem kis részben a Habsburg elnyomás ellen védekező parasztság támogatásának köszönhették.” (In *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. 2., jav. kiad. Szerk. Márkus László. Bp., 1953. Művelt Nép. 150.)
- 6 Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp., 1954. Akadémiai.
- 7 Benda Kálmán: *Bocskai István. 1557–1606*. Bp., 1942. Franklin. A könyvet fél évszázad után 1993-ban újra kiadta az Osiris. Benda itt (a záró fejezetben) kommentálja az első kiadás körülményeit. Szekfű szerint – írja – ő (már a doktori értekezésében is) túlértékeli Erdély és Bocskai történelmi jelentőségét, ugyanis a magyar történelmi jövő alakulását nem Erdély – ez csak epizód volt –, hanem a királyság hordozta. Benda válasza: a történelem Bocskait igazolta, hiszen Erdély mentette át a magyarság nyelvét és kultúráját. A Szekfű-afférről, illetve a *Bocskai István függetlenségi harca* című művével (1952 és 1955) kapcsolatos ideológiai és politikai nehézségeiről ld. még az 1986-ban készült beszélgetését Glatz Ferencsel. (In *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. MTA Tört. tud. Int. 397–413.) Lásd még Benda Kálmán: *Bocskai István 1557–1606*. [1982] = *Rubicon*, 1999/7. 30–33.
- 8 Benda Kálmán: *Bocskai István függetlenségi harca*. Bp., 1952. 18., 92.
- 9 *Magyarország története. Egyetemi tankönyv*. II. köt. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László. Bp., 1962. 152. Radikálisan régies véleményyt fogalmaz meg a hadtörténet Nagy László: a Bocskai-szabadságharcban „létrejött a nemzeti összefogás a fennálló osztályellentétek dacára, és tömöríteni tudta az ország lakosságát az idegen elnyomók elleni szabadságharchoz”. (Uő: *A Bocskai-szabadságharc katonai története*. Bp., 1961. Akadémiai. 379.) Nagy később revidálta ezt az álláspontját (Vö. uő: *A magyarországi Habsburg-uralom a török hódoltság idején. = Hadtörténeti Közlemények*, 1992/2. 3–29.), sőt Szekfű *A száműzött Rákóczi*-ját igen reális munkának nevezi. (I. h. 24–25.) A hetvenes évek végén a szintén Szekfű-monográfiát, a *Bethlen Gábort* a „mindmáig a legteljesebb, a történeti valóság-

- got leginkább megközelítő Bethlen-életrajz"-ként tárgyalja. Vö. *Bethlen Gábor a magyar törtélemben*. In *Bethlen Gábor állama és kora. Bethlen-bibliográfa 1613–1980*. Szerk. Kovács Kálmán. [Bp.] (1980) ELTE Magyar Állam- és Jogtörténelmi Tanszéke. 3–18. Idézet: 7. Egy másik helyen Nagy arról szól, hogy „Szekfi élévülhetetlen érdeme, hogy Bethlen alakját, történelmi szerepét a hungarocentrizmus és a provincializmus korlátai közül kiemelve vizsgálta és értékelte.” (Uő: *Erdélyi boszorkányperek*. Bp., 1988. Kossuth. 226.) Tanulmány-összeállítással emlékezett a 400 éve született nagy fejedelemre a *Századok* folyóirat. (*Bethlen Gábor és kora*. 1981/4. 659–753.)
- 10 *Magyarország történelme. Egyetemi tankönyv. II. köt.* 163.
- 11 Uo. 190.
- 12 *Magyarország történelme*. I. köt. Főszerk. Molnár Erik. Bp., 1964. Gondolat. 230., 246.
- 13 Makkai László: *A kései feudalizmus korának történelme a magyar történelmi egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalásában”*. = *Történelmi Szemle*, 1968/1–2. 125–132. Idézet: 132.
- 14 Kosáry Domokos: *Magyarország és Kelet-Európa a 16–17. század nemzetközi politikájában. = Valóság*, 1973/9. 23–34. Kötetben uő: *A történelmi veszedelmek. Írások Európáról és Magyarországról*. Bp., 1987. Magvető. 20–62. Idézet: 40.
- 15 Uő: *Realitások és mitológiák. Néhány megjegyzés a történelmi és nemzeti tudat kérdéséhez*. = *Valóság*, 1982/12. 26.
- 16 Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Bp., 1981. Akadémiai.
- 17 Péter Katalin: *Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a porta*. = *Századok*, 1983/5. 1028–1060.
- 18 Vö. Illik Péter: *A Molnár Erik-vita kora újkortörténelmi vonatkozásai*. In uő: *Történelem, viták a 16–17. századi magyar történelemről*. [Bp.] 2011. L'Harmattan. 17–27.
- 19 Makkai László: *A Bocskai-felkelés*. In *Magyarország történelme 1526–1866*. I. köt. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1985. Akadémiai. 761. Vö. még Illik Péter: i. m. 67–89.
- 20 Ld. in *Magyarország történelme 1526–1686*. I. köt. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. 709–773. és 777–929. Ld. még Illik Péter: *Történelem, viták...* 91–119.
- 21 Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. (A sorozatot a Háttér Lap- és Könyvkiadó jelentette meg.)
- 22 Romsics Ignác szerint: e három kötettel „a 67-es »labanc« történelmi írás olyan 20. század végi, modern és »európai« változata született meg, amely az 1945 után rögzült, s nyomában a Kádár-korszakban is továbbélő függetlenségi, »kuruc« gyökerű nemzeti kommunista történelemszemlélet minden fontos tézisére cáfolni igyekezett.” Uő: *Clio bővületében. Magyar történelmi írás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp., 2011. Osiris. 480.
- 23 Szakály: *Virágkor és hanyatlás...* 13.
- 24 Uő: *1664–1683. Két elvesztegetett évtized*. = *Rubicon*, 2000/5. 17–21.
- 25 Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2010. História – MTA TTI. 15.
- 26 Uő: *Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? = História*, 2008/1. 7–10. Kiemelés az eredeti szövegben. Pálffy e cikkét éles polémia követte: Öze Sándor – politikai-ideológiai szempontokat sem mellőzve – szállt szembe Pálffyval. A többlépcsős vitát ld *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio philosophica. Tomus XIII. Fasciculus 2*. Miskolc, 2008. 205–242. Lásd továbbá Pálffy Géza: *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)*. Bp., 2009. Magyar Történelmi Társulat.
- 27 Uő: *Magyarország két világbíródalom határán. (1526–1711)*. In *Magyarország történelme*. Főszerk. Romsics Ignác. Bp., 2007. Akadémiai. 307–476.
- 28 Uő: *A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi történelme új megvilágításban. = Történelmi Szemle*, 2015/1. 51–65. Vö. még uő: *A hosszú 17. század új megvilágításban – a kiegyezések és kompromisszumok évszázada? In Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában*. Szerk. Gerő András. Bp., 2014. Közép- és Kelet-európai Történelmi és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány – Habsburg Történelmi Intézet. 11–19.
- 29 Pálffy: *A szakítások és...* 55.
- 30 I. h. 64. Vö. még Pálffy Géza: *Romlás és megújulás. 1606–1703. Magyarország történelme*. 10. köt. Főszerk. Romsics Ignác. Bp., 2009. Kossuth.
- 31 Közös munkájuk, a *II. Rákóczi Ferenc 1955-ben* jelent meg (Művelt Nép), ám – bővítésekkel és korrekciókkal – fontosnak tartották kiadni 1976-ban (Gondolat) és 2004-ben (uo.) is. Ezen túl mind Köpeczi, mind R. Várkonyi külön-külön is írtak monográfiát II. Rákóczi Ferencről.
- 32 Köpeczi – R. Várkonyi: i. m. (1955) 323.
- 33 *Magyarország történelme*. Szerk. Molnár Erik. Bp., 1964. I. köt. 316.
- 34 R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi szabadságharc történelmi fejlődésünkben és a szatmári béke értékelése*. In *A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés. 1976. január 29–30. Vaja – Nyiregyháza, 1976*. TIT Szabolcs–Szatmári Szervezete – Szabolcs–Szatmári Megyei Múzeumok Igazgatósága. 25–41. Idézet: 40. R. Várkonyi – következetesen – elsődleges fejlődési tényezőt lát az állami önállóságban, melynek meg-

- léte esetén az ország teherbíróbban léphetett volna a polgári fejlődés útjára. (Vö. uő: *Társadalmi fejlődés és állami önállóság. Habsburg-abszolútizmus és független Magyarország.* = *Századok*, 1976/6. 1018–1051. Ugyanebben a számában – 1009–1017 – közli a folyóirat Kőpeczi Béla tanulmányát: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa.*)
- 35 R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország az új kihívások korában. (1648–1711).* = *Valóság*, 1998/6. 55–61. A Kőpeczi Béla főszerkesztésével készült *Erdély története három kötetben* (1986, Akadémiai, szerk. Makkai László, Szász Zoltán) – Szekfűvel szemben – ugyancsak a Rákóczi szorgalmazta nemzetközi szerződéseknél mint az önálló fejedelemség garanciájának fontosságát húzza alá. Szekfű – e garanciatörékvéseket figyelmen kívül hagyva – többször is a fejedelemség ideájának kergetésében marasztalta el Rákóczit. (Vö. i. m. II. köt. 1165.)
- 36 Vö. Kosáry Domokos: *Magyarország a 16–17. századi nemzetközi politikában.* In uő: *A történelem veszedelmei.* 53.
- 37 Kőpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi.* Bp., 1991. Akadémiai. Elsősorban: 14–17. Ld. még uő: *A bujdosó Rákóczi.* = *Rubicon*, 1992/1. 4–5.
- 38 Dénes Iván Zoltán: *Megkettőzött „európai mintakövetés” és „nemzeti öncélúság”. Szekfű Gyula Rákóczi-képe és magyar liberalizmusábrázolása.* = *Világosság*, 2002/7. 168–178. Uő: *Szekfű Gyula Rákóczi-képe.* = *Rubicon*, 2004/1. 56–63. Uő: *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések.* Bp., 2008. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. Elsősorban: 96–101. Ez utóbbi munkájában arról ír, hogy Szekfű kísérleteket tesz „a magyar közönségi skizofrenia konzervatív realista feloldására”. Ez azonban „maga is illúzió, az egyszer s mindenkorra adottnak tekintett erőviszonyok »realpolitikai« dogmáján, a »realitás« illúzióján, az »európai mintakövetés« Habsburg Birodalomra szűkített változatának és a nemzetközi nagyhatalmi adottságok kimerevítésének legendáján nyugodott.” (101.) Kiemelés az eredeti szövegben.
- 39 Uő: *Megkettőzött... 169.*
- 40 Pálffy Géza: *Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711)* In *Magyarország története.* 480.
- 41 I. m. 486.
- 42 R. Várkonyi Ágnes: *Az Erdélyi Fejedelemségről Angyal Dávid és Szekfű Gyula levelezése alapján.* In *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár, 2008. Erdélyi Múzeum-Egyesület. 323–341.
- 43 R. Várkonyi Ágnes: *Végig nem vitt viták. A szatmári béke a történetírásban.* = *Századok*, 2012/ 4. 763–797.
- 44 Uő: *Az Erdélyi Fejedelemségről... 330–332.*
- 45 Uő: *Végig nem vitt... 782., 786–788.*
- 46 Kitűnő, forrásértékű tanulmányt (és bibliográfiai összeállítást) adott közre a magyar barokkról mint komplex jelenségről Erdősi Péter, amely munkában összeköti és értelmezi a témakör különös jelentőségéről szóló, igen eltérő időpontokban keletkezett, tartalmaiban is különböző, de durván két pólus körül csoportosítható szakmai álláspontokat. Ld. Erdősi Péter: *Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon.* = *Korall*, 2006. 23. sz. 155–186. Bibl. 183–186. Szekfűre vonatkozóan jól használható a korábban már hivatkozott angol nyelvű Várdy Béla munka ide vágó része is. (Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography.* New York, 1976. Columbia University Press. Elsősorban: 85–87.)
- 47 Csapódi Csaba: *A magyar barokk.* Bp., 1942. Magyar Szemle Társaság. Idézetek: 19., 60. Bibl. 74–76. Lásd még Ember Győző (szintén Szekfű-tanítvány): *A barokk rendi társadalom.* In *Magyar művelődéstörténet.* IV. köt. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., [1941] Magyar Történelmi Társulat. 134–165.
- 48 Wellmann Imre: *Barokk és felvilágosodás.* I. m. 5–107. Idézet: 7.
- 49 Klaniczay Tibor: *A barokk kutatás Magyarországon.* In uő: *Pallas magyar ivadéka.* Bp., 1985. Szépirodalmi. 270–278.
- 50 Kosáry Domokos: *A művelődés késő barokk változatai.* In *Magyarország története 1686–1790.* 4/1. Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. Akadémiai. 763–824. Idézet: 765.
- 51 Uő: *Magyarország története.* Bp., 1943. 139. Kiemelés az eredeti szövegben.
- 52 Uő: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. köt. 1711–1825.* Bp., 1954. Művelt Nép. 27. Kosáry ezen összeállítás első része a „Magyarország gyarmatosítása” témáját és szakirodalmát tárgyalja az alábbi fejezetcímek alatt: „A gyarmati rendszer alapvetése”. „Magyarország gyarmatosítása”. „Kísérlet Magyarország beolvadására”. Azaz a marxista tartalmi megjelölést használva tájékoztat. Az összekötő szövegekben szemléletesen, elválasztva egymástól mutatja be a marxista és a polgári felfogásokat, időnként éreztetve az előbbi fölényét az utóbbival szemben.
- 53 I. m. 28. Kosáry itteni hivatkozásai: Rákosi, Révai, Andics, Molnár, Mód, Pach.
- 54 Vö. i. m. 159.
- 55 Vö. i. m. 245.
- 56 Ezzel kapcsolatban ld. Tarnai Andor korábban már bemutatott tanulmányát: *Szekfű és a „nemzetietlen kor” irodalomtörténete.* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1960/ 2. 189–198.
- 57 Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában.* Bp., 1922. Budavári Tudományos Társaság. A kitűnő szerző jóval később, 1958-ban megjelentetett kötetében – időben is – folytatja a bécsi udvar Magyarországgal szembeni gyarmatosító politikája teóriájának kifejtését. (Vö. uő: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815.* Bp., 1958. Akadémiai.) Benda Kálmán össze-

- foglaló tanulmánya (*Mária Terézia királynő a magyar történetírásban.* = *Történelmi Szemle*, 1981/3. 485–492.) viszont elveti Eckhart vonatkozó könyvének főbb állításait, nyomatékositva, hogy Szekfű új koncepciót hozott a korszak és a királynő megítélésében.
- 58 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1980. Akadémiai. 34–37. Kosárynak ezek az érvelései és hivatkozásai már korábban is napvilágot láttak. Vö. *Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás?* = *Valóság*, 1975/1. 13–22.
- 59 Uő: *Ujjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* Bp., 1990. Háttér. 30–31. Kiemelés az eredeti szövegben.
- 60 I. m. 81.
- 61 Katus László: *Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918)* In *Magyarország története.* 2007. 538.
- 62 Bp., 2009. Kossuth.
- 63 Diószegi István: *Elméleti és módszertani problémák a Habsburg-monarchia történetének kutatásában.* [1971] In uő: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok.* Bp., 1984. Gondolat. 375–390.
- 64 Vö. pl. Ránki György: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez.* = *Valóság*, 1968/5. 28–37. uő: *A Monarchia gazdasági fejlődésének kérdései.* = *Világosság*, 1974/6. 333–341. Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság 100 éve.* Bp., 1972. Kossuth – Közgazd. és Jogi. Katus László – Vörös Antal: *Magyarország gazdasági fejlődése. (1890–1914).* In *Magyarország története 1890–1918.* I. köt. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Bp., 1978. 263–401.
- 65 Vö. Révai József: *1848 – 1867 és Magyarország nemzeti jövője.* [1937] In uő: *Válogatott történelmi írások.* Vál. jegyz. Majláth Augustza. I. köt. Bp., 1966. MTA Irod. tud. Int. 271–280. Ide vonatkozóan Révaitól ld. továbbá: *Kossuth Lajos.* [1944] 2. kiad. Bp., 1945. Szikra. 9–45. Uő: *Száz esztendő – három év távlatából.* = *Szabad Nép*, 1947. dec. 25. Uő: *Irányelvek az 1848 centenárium megünneplésére.* In uő: *48 útján.* Bp., 1948. Szikra.
- 66 Andics Erzsébet: *Magyarország az 1867-es „kiegyezés” után.* In *Demokrácia és köznevelés.* Bp., 1945. Országos Köznevelési Tanács. 398.
- 67 Mód Aladár: *400 év... 299.*
- 68 *A magyar nép története. Rövid áttekintés.* Szerk. Márkus László. 2. kiad. Bp., 1953. Művelt Nép. 371.
- 69 Pach Zsigmond Pál: *A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon.* Bp., 1955. Magyar Történelmi Társulat. [Részlet az egyetemi tankönyv kötetéből.]
- 70 Vö. *A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. Rövid áttekintés.* Szász Zoltán: *A világosi fegyverletételtől az őszirózsás forradalomig.* = *Századok*, 1980/3. 404–439. A történelmileg tartó narratíva megfogalmazását a közelgő centenárium is ösztönözte.
- 71 Hanák ez irányú munkásságának értékelését lásd *A „Kert és a Múhegy”. Körkérdés történészekhez.* = *Limes*, 2008/1. 93–100. [Katus László, Gerő András, Gyáni Gábor válasza]
- 72 *A történettudományi bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről.* Hanák Péter felszólalása. [1960. dec. 10.] = *Századok*, 1962/1–2. 210. Kiemelés: M. I.
- 73 Pach Zsigmond Pál – Hanák Péter: *Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában.* [Egyetemi jegyzet] 2. füzet. 1867–1880. Bp., 1966. Tankönyvkiadó. Ld. még Hanák Péter: *A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés.* = *Kritika*, 1967/10. 11–21.
- 74 Uő: *A kiegyezés történelmi helye.* = *Népszabadság*, 1967. máj. 27.
- 75 Hanák Péter: *Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában.* In uő: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.* Bp., 1975. Gondolat. 157–221. Elsősorban: 160–161., 193., 208–209. Kiemelés az eredeti szövegben. Uő: *Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában: túlsúly és függőség?* = *Századok*, 1971/5. 903–931. Hanák írt először a magyarul 1982-ben megjelent *A Habsburg-Monarchia felbomlása* című (Bp., Gondolat) Jászi Oszkár-mű (1929) bevezetéseként. Jászi a kötetben (egy lábjegyzetben) bírálja Szekfű *Három nemzedékét* elsősorban liberalizmusellenessége miatt. (I. m. 326.) Hanák itt szintén kritikusan szól Szekfű nézeteiről. (I. m. 15.) A dualizmus korának felfutó szakaszát Hanák is 1848 vívmányaihoz köti, ám ezek már nem tudták ellensúlyozni az 1890 körül megforduló trendet: az Osztrák–Magyar Monarchia minden szempontból válságba került. (Tisza Kálmán 1890-ben történt bukása nem oka, hanem tünete volt a trend megfordulásának.) Vö. uő: *Bevezetés.* In *Magyarország története 1890–1918.* I. köt. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Mucsi Ferenc. Bp., 1978. Akadémiai. 25–51.
- 76 Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben.* In uő: *1867 – európai térben és időben.* Vál., s. a. r., bev. Somogyi Éva. Bp., 2001. Historia – MTA Történettud. Int. Idézetek: 184., 192.
- 77 Szabad György hozzászólása. In *A történettudományi bizottság...226.*
- 78 Uő: *Magyarország története.* Szerk. Molnár Erik. II. köt. Bp., 1964. Gondolat. 98.
- 79 Uő: *Forradalom és kiegyezés választóján. (1860–61)* [1964] Bp., 1967. Akadémiai. Elsősorban: 571–611. Idézetek: 5., 611.
- 80 Uő: in *Magyarország története.* IV. köt. *1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora.* Szerk. Hanák Péter. Bp., 1972. Tankönyvkiadó. 130.
- 81 Uő: in *Magyarország története 1848–1890.* II. köt. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Bp., 1979. Akadémiai. Elsősorban 767–768.

- 82 Uő: *Magyarország önálló államiségának kérdése a polgári átalakulás korában. Akadémiai székfoglaló 1983. március 4. Bp., 1986. Akadémiai. 49–50.* Szabad álláspontjához áll közel Gergely András véleménye, amelyben a kiegyezéssel rendszer fejlődésképességét hangsúlyozza. (Vö. uő: *Az 1867-es kiegyezés. = Rubicon, 1996/1–2. 26–30.*)
- 83 Kosáry Domokos: *Magyarország története. 1943. Idézet: 257. Kiemelés az eredeti szövegben.*
- 84 Uő: *Abszolutizmus és kiegyezés. In: Demokrácia és köznevelés. Bp., 1945. Országos Köznevelési Tanács. Elsősorban: 387.*
- 85 Kosáry Domokos felszólalása. 1969. ok. 10. In *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Bp., 1971. Akadémiai. Idézet: 133.*
- 86 Uő: *Realitások és mitológiák. Néhány megjegyzés a történelem és a nemzettudat kérdéséhez. = Valóság, 1982/12. 23–33. Elsősorban: 26–27.*
- 87 Uő: *Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Akadémiai székfoglaló 1983. április 14. Bp., 1985. Akadémiai. Elsősorban: 45–47.*
- 88 Bp., Háttér Kiadó. Elsősorban: 431–433.
- 89 Vö. uő: *A kiegyezéssel időt nyerhetett az ország. = Magyar Nemzet, 1992. febr. 17. Görgey Gábor: Beszélgetés a magyar Toscanában [1992] In uő: *Öt arckép. Bp., 2011. Corvina. 9–24. Negyvennyolc és hatvanhét. Kosáry Domokos történelmünk nagy fordulatóról, az új Magyarország megszületéséről. = Népszabadság, 1993. márc. 13. A kiegyezés, 1867. Fejezet Kosáry Domokos Újjászületés és polgárosodás c. könyvéből. = História, 2001/4. 24–26. Kosáry Domokos: Magyarország Európában. Bp., 2003. Nemzeti Tankönyvkiadó. 103. Glatz Ferenc szintén a kiegyezés és a Monarchiabeli lét előnyeit emeli ki tanulmányában. Vö. *A Monarchia sorsa a történetírásban. = uő: Történetírás korszakváltásban. Tanulmányok. Bp., 1990. Gondolat. 185–190. Uő: Polgári fejlődés, nacionalizmus, asszimiláció a 20. században. In uő: Nemzeti kultúra, kultúrált nemzet 1867–1987. Bp., 1988. Kossuth. 36–52.***
- 90 Vö. pl. Hanák Péter: *Közép-Európa mint történelmi régió az újkorban. [1986] In uő: Ragaszkodás az utópiához. [Bp.] [1993] Ligeit. 136–155. „Az Osztrák–Magyar Monarchia volt és maradt is a világháborúig az európai liberális alkotmányosság keleti határa.” Hibái és torzulásai ellenére „megtartotta az európai humanizmus, felvilágosodás és liberalizmus örökségét: a pluralizmust és a toleranciát is”. I. m. 154. Tehát: a dualista rendszer – Hanák szerint – mint a pluralizmus és a tolerancia működési terepe. (Kiemelések az eredeti szövegben.) Vö. még uő: *Modernizáció és antiliberalizmus Magyarországon. = Mozgó Világ, 1996/7. 3–13.**
- 91 Csorba László: *A tizenkilencedik század története. Bp., 2000. Pannonica. 185.*
- 92 Uő: *Az önkényuralom kora. (1849–1867). In Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp., 2005. Osiris. 325–326. Ld. még: 384.*
- 93 Az első között Mazsu János: *A kiegyezés megítélésének változásai a magyar történetírásban. = Debreceni Szemle, 2002/4. 570–583.*
- 94 *A kiegyezés. Szerk. Cieger András. Bp., 2004. Osiris.*
- 95 Például Kővér György: *Kiegyezés. Egy újraírt forgatókönyv. Historizáló sémák a magyar átalakulásban. [1994] 385–391.*
- 96 Eredetileg: *A Habsburg-múlt emlékezete. = Élet és Irodalom, 2003. jan. 24. 6. Idézetünk innen.*
- 97 A téma napi politikai aktualitásáról lásd pl. a *Magyar Nemzetben* kibontakozó vitát, elsősorban Hermann Róbert cikkét: *Habsburgok és Magyarország – egy évszázados vita. = Magyar Nemzet, 2013. szept. 7.*
- 98 Maga Romsics a „reális kompromisszum” elvet, megállapítást vallja. Vö. uő: *Magyarország története a XX. században. Bp., 1999. Osiris. 14–15.*
- 99 Ifj. Bertényi Iván: *Szekfű Gyula a kiegyezésről. In A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2011. Ráció. 170.*
- 100 Gerő András: *1867 kiegyezés. In Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában. 31–47. Idézet: 47.*
- 101 A Bibó-kultuszról átlátható tájékoztatást elsősorban az alábbi összefoglalók adnak. *Bibó-emlékkönyv. I–II. [Bp., 1984. Magyar Október – ABC Független Kiad.] Bern – Budapest, 1991. Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 1999. Osiris. Bibó István. Vál., s. a. r., bev., jegyz. Szilágyi Sándor. Bp., 2001. Új Mandátum. Bibl. (1945–1999, Székely Beáta): 426–463. Kortársak Bibó Istvánról. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban. Szerk. Gyarmati György, Kukorelli István. Bp., 2009. ELTE Bibó István Szakkollégium. Balog Iván: *Bibó István recepciója. Politikai áttértelemzések. Bp., 2010. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2012. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. Lásd még: Gróh Gáspár: *Bibó-tanulás? = Magyar Szemle, 2011/9–10. 21–50.* Ideológiatörténeti és jelenpolitikai megközelítést adja a kérdéskörnek Óze Sándor figyelmet alig kapott tanulmánya: *Nemzeti helyzetértékelések Németh László és Bibó István gondolkodásában. In uő: Nemzetstudat és historiográfia. [Bp.] 2009. Hamvas Intézet. 35–60.***
- 102 *Szekfű-ellenes nagy esszéjét a kiegyezésről (Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem) kötetünk kilencedik fejezetében mutatuk be.*
- 103 Kovács András: *Két kiegyezés. In Bibó-emlékkönyv. II. köt. 118–139.*
- 104 Szabad György: *Zárszó. In Bibó István életművének aktualitása. Szerk. Takáts József. [H. n.] 1993. Friedrich Ebert Alapítvány. 312. Kiemelés: M. I.*
- 105 Gergely András: *Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről. In A szabadság kis körei. 65–76. Lásd még továbbá Kósa László: *A magyar**

- nemzettudat változásai.* = *Európai Utas*, 2000/4. 56–61. Gyáni Gábor: *Bibó István kiegyezés-kritikája.* In *A szabadság felelőssége. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére.* Debrecen, 2011. Debreceni Egyet. Kiad. 88–97. Balog Iván: *Bibó a dualizmusról.* Uo. 98–107.
- 106 Németh G. Béla: *A „megátalkodott jóhiszeműség”.* *Vonások a Bibó-képhez.* In uő: *Írók, művek, emberek.* Bp., 1998. Krónika Nova. 155–165. Idézet: 164. Kiemelés az eredeti szövegben.
- 107 Hanák Péter: *Alkat és történelem.* = *Világosság*, 1994/5–6. 3–37. Idézet: 6.
- 108 Tökéczki László: *A racionalizmus problémái.* In uő: *Történelem, eszmék, politika.* [Szentendre] 1999. Kairosz. 256–266.
- 109 Ungváry Krisztián: *Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei.* = *Beszélő*, 2000/1. 40–48. Ezt a gondolatmenetet folytatja Bibóval szemben igen elutasítón – a centenáriumi évében – Láncai András. (Lásd lejjebb.)
- 110 Gerő András: *A szimbolikus politika fogalmi fogságában: a zsákutcás Bibó.* [2001] In uő: *Képzelt történelem. Fejezetek a szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Bp., 2004. Eötvös – PolgART 247–264. Idézetek: 260., 264. (Gerővel szemben ld. Öze: *Nemzettudat és historiográfia.* 57–60.)
- 111 „*Én történész vagyok, ő politikus volt.* Kosáry Domokos előadása. [1999] In *Kortársak Bibó Istvánról.* 21–30. Idézet: 24.
- 112 Láncai András: *Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvánról.* = *Kommentár*, 2011/4. 1–7.
- 113 „*Én történész vagyok...*” 26. Vö. még uő: *A chilloni fogoly.* Olvasónapló 1958. Bp., 1997. Magyar Írószövetség – Belvárosi. 43.
- 114 Vö. Szabó Zoltán: *A historikus halálhírére.* (*Székfű Gyuláról*) (1955) In uő: *Ősök és társak.* Bern, 1984. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 125–132. Uő: Bibó István: *A harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok.* S. a. r. és bev. Szabó Zoltán. London, 1960. Magyar Könyves Céh. 7–30. Uő: *Búcsúzó Bibó Istvántól.* (*Naplójegyzetek*) In *Ősök és társak.* 241–249. Uő: *A tusakodó ember.* (Németh Lászlóról) I. *Collage* (1971) II. *A la recherche.* (1975) Uo. 207–240.
- 115 Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945.* I. köt. Bp., 1972. Magvető. 209–224.
- 116 Vö. H. Lukács Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány. Vázlatok a Minerva köréből.* Bp., 1971. Akadémiai. 167.
- 117 Poszler György: *Szerb Antal.* Bp., 1973. Akadémiai. Elsősorban 51., 99., 161., 167–168.
- 118 Láncai András: *Álomhüvelyezés. A magyar szellemtudományok a két világháború között.* = *Világosság*, 1998/3. 27–47. Idézetek: 27., 44., 45.
- 119 Hatos Pál: *A genfi bortermelő lelkialkata.* = *Aetas*, 1998/4. 89–98.
- 120 Székfű Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata. Történelmi tanulmány.* Szerk. és utószó: Kupa László. Bp., 2002. Mundus. Kupa László utószava (*Történettudomány és/vagy történetpolitika. [Szélgjegyzetek egy majdnem elfelejtett Székfű-tanulmány margójára.]*): 99–123.
- 121 Beck Tibor: *A magyar bortermelő lelki alkata.* = *Rubicon*, 2003/1–2. 94–97.
- 122 Csíki Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban.* Debrecen, 2002. Debreceni Egyetem.
- 123 Erős Vilmos: *Látomás és indulat a székfűlőgiában.* (*Válasz Miskolczi Ambrusnak*). = *Aetas*, 2004/3–4. 312–321. Idézet: 319.
- 124 Vö. pl. uő: *A szellemtörténet.* = *Valóság*, 2008/5. 20–35.
- 125 Uő: *Székfű historiográfiai koncepciója.* In *A negyedik nemzedék és ami utána következik.* 101–111. Idézet: 104.